

Tanulmány

Hrenek Éva

Funkcióigés szerkezetek szinonímiája és szinonimaköreik összefüggései*

Abstract

Light verb constructions are usually viewed as idiomatic, fixed patterns in linguistic literature (see, for example, Forgács 2015). However, corpus data show that such constructions may exhibit variability, inviting potential exploration from a synonymy perspective. This is exemplified by constructions like *barátságot köt* [lit. ‘tie a friendship’] ~ *barátságot sző* [lit. ‘weave a friendship’] ~ *barátságot épít* [lit. ‘build a friendship’], all conveying the meaning ‘make friends’.

In this particular case study, I investigate patterns (constructional schemas, in brief: constructions) within the construction N-*ba/be* ‘into N’ + V, focusing on constructions such as *feledésbe* V [lit. ‘become forgotten’ where *feledésbe* means ‘into oblivion’], *homályba* V [lit. ‘become obscure’ where *homályba* means ‘into obscurity’], and *sötétségbe* V [lit. ‘become dark’ where *sötétségbe* means ‘into darkness’]. More specifically, I analyze variations of these light verb constructions (e.g., *homályba vész* [lit. ‘be lost into obscurity’] ~ *homályba szürkül* [‘fade into oblivion’]), leading to the identification of synonym groups.

My research, primarily utilizing the Hungarian National Corpus 2 [Magyar Nemzeti Szövegtár 2], aims to establish, on one hand, which term(s) may assume centrality within synonym circles based on verb variation and the reasons behind it. On the other hand, it seeks to determine the semantic relationships among the aforementioned three circles of synonymy, exploring motivations for both similarities and differences.

Keywords: light verbs, light verb constructions, polysemy, synonymy, variability

1 Bevezetés

Korábbi kutatásaim során az ’elfelejtődik’ jelentésű *feledésbe* + ige funkcióigés konstrukció (a továbbiakban: *feledésbe* V ’elfelejtődik’) különböző megvalósulásait (pl. *feledésbe megy* ~ *merül* ~ *süllyed* ~ *múlik*) egy szinonimakör tagjaiként azonosítottam, illetve azt vizsgáltam meg, hogy hogyan szerveződik az adott szinonimakör, és milyen tényezők befolyásolhatják a szerveződését (vö. Hrenek 2021b, 2022). A feldolgozott anyagból emellett az is kitűnt, hogy a szóban forgó

* Ezúton is köszönöm Ladányi Máriának a kutatás és a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségét. A tanulmány az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely NKFIH 129040 számú pályázatának (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) keretében, valamint a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A jelen írás egy angol nyelven megjelent publikációm (Hrenek 2021a) átdolgozott és jelentősen kibővített változata, amely egyúttal a disszertációm (Hrenek 2023a) egy fejezetén alapul.

szinonimakör nem önmagában áll, hanem szorosan kapcsolódik a *homályba* V 'elhomályosul', valamint a *sötétségbe* V 'elsötétedik' konstrukciókhoz.

Esettanulmányom – a *feledésbe* V 'elfelejtődik' konstrukció vizsgálatának eredményeire (l. Hrenek 2021b) is építve – az említett három funkcióigés szinonimakör közötti kapcsolatokat és ezek lehetséges motivációit vizsgálja részletesebben. Dolgozatomban először felvázolom a funkcióigés szerkezetek fogalmát és főbb típusait (2.), valamint ismertetem a kutatás fő célkitűzéseit (3.) és az elemzésbe bevont anyagot (4.), majd áttekintem, hogy hogyan szerveződnek szinonimakörökké a különböző szerkezetek, illetve milyen specifikus nézőpontból konstruálják meg az egyes kifejezések az ábrázolt valóság-összefüggéseket, valamint kitérek arra a kérdésre is, hogy ezek a sajátosságok milyen kapcsolatokat körvonalazhatnak az egyes szinonimakörök között (5.). Ezt követően azt vizsgálom meg részletesebben, hogy milyen szemantikai összefüggések mutathatók ki a vizsgált funkcióigés kifejezések és a velük szinonim igék (pl. *feledésbe merül* ~ *elfelejtődik*) között (6.). A 7. alpontban áttekintem, hogy a kutatás során milyen hasonlóságok és különbségek rajzolódtak ki a három szinonimakör között. A dolgozatot lezáró 8. szerkezeti egységben röviden összegzem a kutatás főbb eredményeit, valamint felvázolok néhány további kutatási irányt.

2 A funkcióigés szerkezetek

2.1 Igei szerkezetek: igei konstrukciók és igei kifejezések

Az igei szerkezetek, igei konstrukciók és igei kifejezések fogalma, illetve a szóban forgó terminusok közötti viszony közel sem egyértelmű, illetve közel sem egységes a témával foglalkozó szakirodalomban. A jelen dolgozat keretében a konstrukciókat konstrukciós sémákként értelmezem (vö. pl. Langacker 1987), az egyes nyelvi (adott esetben funkcióigés) kifejezéseket pedig ezen sémák megvalósulásainak tekintem, míg a magyar nyelvű szakirodalomban – elméleti háttértől függetlenül – leginkább elterjedt *funkcióigés szerkezet* megnevezés mint átfogó terminus egyaránt vonatkozhat (az általánosítás egy magasabb szintjén) a konstrukciós sémákra, valamint (a konkrét használatokat, nyelvi kifejezésmódokat elemezve) a szóban forgó konstrukciós sémát megvalósító konkrét nyelvi kifejezésekre.

Mindez azt is jelenti, hogy a funkcióigés szerkezetek szinonim viszonyait vizsgálva beszélhetünk egyrészt egy-egy konstrukciós séma (pl. *feledésbe* V 'elfelejtődik') különböző megvalósulásainak (pl. *feledésbe merül*, *süllyed*; vö. 5–6.) a szinonímiájáról, másfelől azonban szinonim viszony állhat fenn különböző igei konstrukciók (mint konstrukciós sémák) között is (pl. *feledésbe* V 'elfelejtődik' ~ *homályba* V 'elhomályosul'; vö. 7.). A következőkben mindkét esettel részletesebben foglalkozom, törekedve arra, hogy egységes keretben és egymással szoros összefüggésben értelmezsem ezeket az általánosság különböző szintjein megragadható szinonim jelentésviszonyokat.

2.1 A funkcióigés szerkezetek fogalma és főbb típusai

Dolgozatomban a funkcióigés szerkezetek kategóriáját – a prototípuselvű kategorizáció (Rosch 2009) alapvetéseit követve – a metaforikus jelentésű igei szerkezetek egy csoportjaként (vö. Lanstyák 2019, Dobos 2009) értelmezem, amely nem különül el élesen az igei szerkezetek más

típusaitól (vö. 1. ábra.).¹ Ez azt is jelenti, hogy az itt felvázolt megközelítésben a funkcióigék nem tekinthetők „üres”, jelentés nélküli elemeknek, szerepük pedig nem pusztán valamely grammatikai funkció(k) kifejezése. A funkcióigéi jelentés – bár esetenként nagymértékben általános – elemzésem tanúsága szerint szervesen illeszkedik az adott ige metaforikus jelentéseinek rendszerébe, nem különülve el élesen más metaforikus jelentésektől (vö. pl. Hrenek 2017, 2019).

A prototipikus funkcióigés szerkezetek olyan, bizonyos mértékig konvencionalizálódott metaforikus jelentésű igei kifejezéseként ragadhatók meg, amelyek szinonim viszonyban állnak egy, a szerkezet névszói eleméhez morfológiailag is kötődő – és gyakran annak alapszavaként értelmezhető – igével (pl. *előadást tart ~ előad*); igei komponensük jelentése nagymértékben általános, akár grammatikai jelentés (pl. a *vitát folytat* szerkezet igéjének jelentését az alapvetően grammatikai természetű ’folyamatosan’ mozzanat határozza meg), míg a névszói (gyakran folyamatra, eseményre utaló) komponensük a szerkezettel szinonim igével morfológiailag (is) összefüggő főnév (pl. *beszélgetést folytat ~ beszélget*), amely rendszerint tárgyi vonzatként jelenik meg (vö. Hrenek 2021c). Az ilyen típusú kifejezések egyik legfontosabb ismérvének azonban az tekinthető, hogy komponenseik szoros szemantikai és szintaktikai egységet (magmondatot, vö. Imrényi 2015) alkotva mintegy elszigetelődnek a mondaton, illetve a tágabb igei szerkezeten belül.

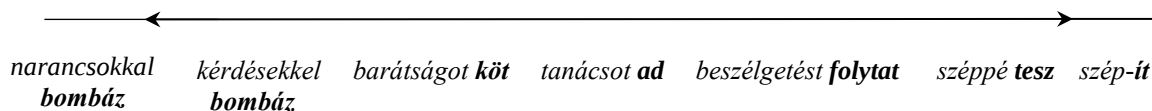
A nem prototipikus funkcióigés szerkezetek azonban – a fent említettekkel összhangban – több szempontból is eltérhetnek a prototipikus kategóriatagoktól, a kategórián belüli helyzetüket pedig alapvetően határozza meg az, hogy mely tulajdonságokkal, illetve a szóban forgó tulajdonságok milyen együttállásaival jellemezhetők. Így például a *barátságot köt* közelebb áll a prototipikus funkcióigés szerkezetekhez, mint a funkcióigéi kategóriában periférikusabbnak tekinthető *kérdésekkel bombáz*, hiszen csupán az különíti el a prototipikus funkcióigés szerkezetektől, hogy igei komponensének jelentése egyértelműen lexikai jelentés, névszói komponense pedig nem eseménynév. A *kérdésekkel bombáz* esetében ezzel szemben a funkcióige (*bombáz*) jelentése nagymértékben specifikus, a *kérdésekkel* főnév pedig nem eseményre utal, és nem tárgyi vonzatként fordul elő az adott szerkezetben – ezért ez a kifejezés a funkcióigés szerkezetek kategóriájának határán értelmezhető. Az adott kategóriához kapcsolja azonban az a sajátossága, hogy szinonim használatú a névszóhoz morfológiailag (is) kötődő *kérdez* igével. (A funkcióigés szerkezetek itt felvázolt értelmezésének kifejtését – amely nagymértékben támaszkodik Lanstyák István (2019) megállapításaira is – és a kategóriába sorolás szempontjainak indoklását részletesebben l. Hrenek 2021c-ben.)

Az egyes szempontok ugyanakkor nem egyformán fontosak a kategóriába való besorolás szempontjából. A komponensek szoros szemantikai és szintaktikai kapcsolata, valamint a szerkezettel szinonim jelentésű (és a kifejezés névszói komponenséhez morfológiailag (is) kötődő) ige megléte meghatározó szempontnak látszik, míg például a funkcióige jelentése a sematikus-ság/általánosság széles skáláján mozogva különböző típusokat körvonalazhat a funkcióigés szerkezetek kategóriáján belül.

A szerkezetekben szereplő igék funkcióját, illetve az igei jelentés sematizáltságának, grammatikalizáltságának mértékét figyelembe véve a funkcióigés szerkezeteknek több csoportja különíthető el egymástól, a nagyon specifikus jelentésű igével alkotott kifejezésektől (pl. *kérdésekkel bombáz*) a nagymértékben sematikus (akár grammatikai) jelentésű igét tartalmazó szerkezetekig (pl. *széppé tesz*). Ezek a típusok egy olyan skálán helyezhetők el, amely egyrészt az igék más

¹ A szerves nyelvelmélet (pl. Zsilka 1978) terminológiáját alapul véve – és ennyiben az arisztotelészi hagyományt követve – minden olyan jelentést metaforikusnak tekintek, amely nem tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés. (A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések viszonyáról ebben a szemléleti keretben l. Hrenek 2023b-t.)

(azaz nem funkcióigei) metaforikus jelentései felé (pl. *narancsokkal bombáz*), másrészt a képzőt tartalmazó, komplex morfológiai felépítésű igeik felé (pl. *szépít*) nyitott (1. ábra).

1. ábra. A funkcióigés szerkezetek a metaforikus jelentésű igei szerkezetek rendszerében (vö. Hrenek 2017)

Felvethető, hogy a jelen kutatás során részletesebben is elemzett *feledésbe* + ige 'elfelejtődik', *homályba* + ige 'elhomályosul', valamint *sötétségbe* + ige 'elsötétedik' konstrukciókat megvalósító funkcióigés szinonimakörökhöz tartozó különböző kifejezéseknek a szinonimakörön belüli pozíciója összefügghet azzal, hogy egy adott szerkezet hol helyezkedik el a fenti skálán, pontosabban hogy a funkcióigés szerkezetek mely típusába sorolható. (Például úgy tűnik, hogy a *feledésbe szítál*, a *homályba szürkül* és a *sötétségbe hanyatlik* a *kérdésekkel bombáz*, míg a *feledésbe merül*, a *homályba vész* és a *sötétségbe borul* a *szövetséget köt* típusú kifejezésekhez áll közel.) Ennek a kérdésnek a szisztematikus vizsgálatára azonban a jelen dolgozat keretében nem vállalkozom (csupán érintőlegesen és további kutatásokat igénylő feltételezésként utalok rá a szinonimakörök centrális szerkezeteivel foglalkozó 5.1. alpontban).

3 Kutatási kérdések, elméleti háttér, módszertan

Jelen esettanulmány keretében három szinonimakör vizsgálatával és összehasonlításával foglalkozom: a *feledésbe* + ige 'elfelejtődik' (*feledésbe* V, pl. *feledésbe merül* ~ *borul*), a *homályba* + ige 'elhomályosul' (*homályba* V, pl. *homályba vész* ~ *zuhan*), valamint a *sötétségbe* + ige 'elsötétedik' (*sötétségbe* V, pl. *sötétségbe borul* ~ *süllyed*) konstrukció szinonimakörét, illetve variabilitását vizsgálom meg részletesebben az egyes kifejezések korpuszbeli előfordulásainak elemzésén keresztül. Elvi és módszertani szempontból is fontos rögzíteni, hogy a szinonímia ebben a megközelítésben nem különböző nyelvi egységek, hanem ezek egyes jelentései közötti kapcsolatot jelent, amely nem az egyes jelentések teljes azonosságaként, hanem szemantikai hasonlóságok és különbségek – azonos vagy hasonló, illetve eltérő jelentésmozzanatok – összjátékaként írható le (vö. pl. Murphy 2003), a szinonimakörök pedig olyan dinamikusan változó elrendeződések, amelyek folyamatos kölcsönhatásban állnak az őket alkotó tagokkal. Az egymással (különböző jelentésváltozási, metaforizációs folyamatok eredményeként, l. pl. Ladányi 1993, 2004, Horváth 1996) egyes jelentéseikben szinonimmá váló kifejezések nem egyszerűen bekapcsolódnak egy eleve adott szinonimakörbe, hanem maguk is hatással vannak azokra a szinonimakörökre, amelyeknek a tagjaivá válnak: módosíthatják, árnyalhatják azokat a jelentésmozzanatokot vagy jelentésmozzanat-együttállásokat, amelyek az érintett szinonimakört egységbe szervezik, illetve meghatározzák. Ennek a jelenségnek, ezeknek a kölcsönhatásoknak a részletes ismertetésére azonban a jelen dolgozat keretében nincs mód részletesebben kitérni. A vizsgált szinonimaköröket a korpuszadatok (vö. 4.2. alpont) ismeretében körvonalaztam.

Az itt bemutatott kutatásomban két kérdéskört vizsgálok:

1. Hogyan épülnek fel, illetve hogyan szerveződnek a *feledésbe* V 'elfelejtődik', a *homályba* V 'elhomályosul' és a *sötétségbe* V 'elsötétedik' konstrukciókra épülő szinonimakörök? Mely szerkezetek állnak az egyes szinonimakörök centrumában, és mi ennek az oka?
2. Hogyan függnek össze egymással a vizsgált szinonimakörök? Milyen sajátosságaik kapcsolják egymáshoz, illetve különítik el egymástól őket?

A felmerült kérdésekre elsősorban kvalitatív módszerekkel,² a Magyar Nemzeti Szövegtár (a továbbiakban: MNSZ2 (v2.0.5.)) korpuszát, a Mazsola keresőeszközt és a Magyar Történeti Szövegtár (a továbbiakban: MTSZ) adatait felhasználva keresem a választ.

Az igei jelentéselemzések során a Zsilka János által kidolgozott szerves nyelvelmélet (l. pl. Zsilka 1978, Kelemen, Ladányi & Spannraft 1985, NyMDK. 1–11.) elemzési módszereit tekintem kiindulópontnak. Mivel azonban a kutatás különböző fázisaiban – az említett kereteken belül – részben eltérő módszertannal dolgoztam, az egyes részkutatások módszereit az adott kérdéskörrel részletesen foglalkozó szerkezeti egységen belül, az adott (rész)téma vizsgálata során elemzett nyelvi anyag jellemzőinek bemutatásával összekapcsolva tárgyalom.

Kutatásom során alapvetően a szerves nyelvelmélet szemléleti keretére (vö. pl. Zsilka 1975, 1978), illetve a funkcionális kognitív nyelvészet (vö. pl. Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017) egyes alapvetéseire és eredményeire támaszkodom, ugyanakkor építek a funkcióigés szerkezeteket más keretben elemző munkák (pl. Dobos 2009, Lanstyák 2019) releváns megállapításaira is. A jelen esettanulmány keretében azonban – a felvázolt kutatási kérdésekkel összhangban – a szóban forgó kérdéskörök elméleti vonatkozásaival nem foglalkozom részletesebben.

4 A vizsgált konstrukciók és a feldolgozott anyag jellemzői

4.1 A vizsgált konstrukciók

Kutatásomban három funkcióigés konstrukcióval foglalkozom, amelyek hasonló módon alakultak ki, illetve hasonló mechanizmusok nyomán változnak, így a konstrukciók létrejöttének sajátosságait itt csupán a *feledésbe* V 'elfelejtődik' konstrukcióval összefüggésben tárgyalom részletesebben (vö. Hrenek 2021b). Ez a konstrukció feltehetően a *feledésbe* + mozgásige (különösen a *feledésbe megy/merül*) kifejezésekre épül, és konstrukciós jelentése is ezekben a szerkezetekben alakult ki, illetőleg ezekből általánosodott és sematizálódott (vö. 5.1.4.). A konstrukció (azaz a konstrukciós séma, vö. pl. Langacker 1987) létrejöttét követően azonban a konvencionálissá vált *feledésbe megy / feledésbe merül* szerkezetek (e szerkezetekben mediális jelentésű) mozgásigéinek³ analógiájára további mozgásigék és a konstrukció mint egység sematikus jelentéséhez ('elfelejtődik') kötődő további igék – például a felejtés egy meghatározó

² Az elemzések során szükségesnek látszott számszerűen is feldolgozni bizonyos adatokat, azonban nem volt célom szisztematikus statisztikai elemzéseket végezni; a hangsúly a (kvalitatív) szemantikai elemzésekre került.

³ A tanulmány keretében mozgásigéként utalok mindazon igékre, amelyek tulajdonképpen jelentésükben haladó mozgást fejeznek ki, és – ennek megfelelően – a funkcióigés kifejezésekben is a konkrét, fizikai értelemben vett mozgás analógiájára konstruálják meg nyelvileg a szóban forgó folyamatot. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az elemzésbe bevont funkcióigés szerkezetek esetében természetesen nem tényleges mozgásról van szó; az említett igék, illetve igei kifejezések ekkor alapvetően mediálisnak vagy mediopasszívnak tekinthetők (vö. 6.1.).

mozzanatát megragadó *múlik* – is megjelenhettek az egyes kifejezésekben (vö. 5.2.1. alpont). Ugyanakkor az ilyen újonnan megjelenő igék, illetve az így kialakuló új kifejezések, variánsok maguk is visszahatnak a szóban forgó konstrukció jelentésére – vagyis az igék nem egyszerűen beilleszkednek egy már meglévő, statikus és eleve adott keretbe, hanem formál(hat)ják, módosít(hat)ják is azt a konstrukciót, amelynek megvalósulásaiban előfordulnak. Hasonló összefüggések figyelhetők meg a *homályba* V 'elhomályosul' és a *sötétségbe* V 'elsötétedik' konstrukció különböző megvalósulásainak esetében is (vö. 5.1–5.2.). (A sémák és megvalósulásaik viszonyáról funkcionális kognitív nyelvészeti keretben lásd pl. Langacker (1987), Tátrai (2017) és Tolcsvai Nagy (2013: 50–60) munkáit.)

Az, hogy a konstrukciók jelentését a dolgozatban a szinonim igék felhasználásával, pontosabban az azoknak tulajdonított igei jelentéseken keresztül értelmezem, csupán módszertani szükségszerűség, és természetesen bizonyos mértékig leegyszerűsítő leírási mód. A funkcióigés szerkezetek jelentése – ahogyan erre a továbbiakban igyekszem rávilágítani – komplex és (részben) kontextusfüggő rendszer, amely nem írható le megfelelő módon egyetlen másik igére hivatkozva (pl. az 'elfelejtődik' igei tartalom önmagában nem alkalmas a *feledésbe* V konstrukció jelentésének árnyalt megragadására). Azonban a nyelvi jelentések önmagukban, valamely nyelvi formák alkalmazásba vétele nélkül nem hozzáférhetők, vagyis leírásuk is csak más – szintén sajátos és komplex jelentéssel rendelkező – nyelvi egységek segítségével lehetséges. Adott esetben a szóban forgó funkcióigés szerkezetek és a velük szinonim jelentésű igék szemantikai szempontból közel állnak egymáshoz (vö. 6.1.), egyaránt mediális tartalmúak, és használati körükben sem figyelhető meg jelentős mértékű elkülönülés, így véleményem szerint ebben az esetben nem túlzott mértékű leegyszerűsítés, hogy a konstrukciók (viszonylag sematikus) jelentését a velük szinonim igékre utalva adom meg.

Az egyes frazémavariánsok – vagyis az azonos névszóval alkotott, szemantikai és szerkezeti szempontból egyaránt azonos sémára épülő, ugyanakkor különböző igéket tartalmazó funkcióigés szerkezetek – jelentésének közös alapja (sematikusan) egy-egy, az adott szerkezetnek megfelelő ige jelentésével ragadható meg. Ez a *feledésbe* V esetében az 'elfelejtődik', a *homályba* V esetében az 'elhomályosul', a *sötétségbe* V esetében pedig az 'elsötétedik' (részletesebben l. a 6. alpontban). A közös jelentésen keresztül a szóban forgó kifejezések egy dinamikusan értelmezett szinonimakör (vö. 3.) tagjaiként írhatók le.⁴

4.2 A vizsgálatba bevont kifejezések köre

A vizsgált szinonimakörökhöz tartozó funkcióigés szerkezetek listáját az MNSZ2 korpuszát felhasználva hoztam létre. A *feledésbe*, a *homályba* és a *sötétségbe* szóalakok minden korpuszbeli előfordulását tartalmazó találati listákról⁵ manuálisan kigyűjtöttem az 'elfelejtődik', az 'elhomályosul/elhomályosodik', illetve az 'elsötétül/elsötétedik'⁶ jelentésű szerkezeteket, majd

⁴ A három konstrukció különböző, más-más igékkel alkotott megvalósulásai bizonyos értelemben egymás variánsainak tekinthetők, ugyanakkor (a szinonímia 3. alpontban felvázolt értelmezésével összhangban) az egyes kifejezések megfelelő jelentései egyúttal szinonimák is egymással.

⁵ A *feledésbe* szóalak összesen 3115-ször, a *homályba* 1470-szer, míg a *sötétségbe* 1002-szer fordult elő a korpuszban.

⁶ Az *elhomályosul* és az *elhomályosodik*, illetőleg az *elsötétül* és az *elsötétedik* jelentése a korpuszadatok tanúsága szerint nem esik teljes mértékben egybe, de a jelentéseik közötti – az itt tárgyalt kérdések szempontjából nem releváns – különbségeket nem veszem tekintetbe. (A szóban forgó igék viszonyáról lásd a 6.1.2., illetve a 6.1.3. alpontot.) Dolgozatomban a *homályba* V konstrukció jelentését a továbbiakban egységesen 'elhomályosul', a *sötétségbe* V konstrukció jelentését pedig 'elsötétedik' formában adom meg.

Hrenek Éva:

*Funkcióigés szerkezetek szinonímiája és szinonimakörök összefüggései**Argumentum 20 (2024), 224–259**Debreceni Egyetemi Kiadó**DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2024/12*

listába szedtem az ezen szerkezetekben megjelenő igéket, illetve a különböző igékkel alkotott *feledésbe/homályba/sötétségbe* + V kifejezéseket.

A találati listák tartalmazzák az igenevet tartalmazó szerkezeteket is. Ezeket a kifejezéseket nem távolítottam el a feldolgozott anyagból, mivel feltételezhető, hogy ha egy ilyen típusú kifejezésben valamely nyelvi elem megjelenhet igenévként, akkor – még ha ez nem is minden esetben támasztható alá korpuszadatokkal – elvileg igeként is előfordulhat, vagyis az igével alkotott forma is potenciálisan létező (és az adott szinonimakörbe jól illeszkedő) szerkezet.

A három vizsgált szinonimakörhöz, illetve az egyes funkcióigés konstrukciókhoz az MNSZ2 adatai szerint az 1. táblázatban (betűrendben) feltüntetett kifejezések tartoznak. Kék betűszínnel és félkövér betűstílussal az egyes szinonimakörökön belül leggyakoribb szerkezeteket emeltem ki (vö. 5.1.); a világoskék cellaháttér arra utal, hogy az adott ige a többi felsorolt igéhez képest viszonylag gyakran (legalább 20-szor) fordul elő egy vagy több konstrukcióban, a szürke háttér pedig azokat a szerkezeteket jelöli, amelyeknek az igei elemei akár kis számban, de mindhárom vizsgált konstrukcióban megjelentek a korpuszban.

	<i>feledésbe V</i>	<i>homályba V</i>	<i>sötétségbe V</i>
borul	2	59	206
<i>burkoló(d)zik</i>	–	25	21
<i>csomagolódik</i>	–	1	–
<i>enyészik</i>	1	–	–
<i>esik</i>	–	–	1
<i>feledkezik</i>	–	1	–
<i>hanyatlik</i>	–	1	2
<i>hátrál</i>	–	1	–
<i>homályosodik</i>	1	–	–
<i>hull(ik)</i>	5	15	–
<i>hulldogál</i>	–	–	1
<i>húzódik</i>	–	3	–
<i>kerül</i>	16	7	2
<i>megy</i>	227	–	–
merül	2077	36	11
<i>múlik</i>	1	–	–
<i>oszlik</i>	1	–	–
<i>süllyed</i>	10	5	1
<i>süpped</i>	1	3	1
<i>szítál</i>	1	–	–
<i>szorul</i>	–	1	–
<i>szürkül</i>	–	2	–
<i>törlődik</i>	–	1	–
<i>tűnik</i>	5	7	–
vész	16	267	6
<i>vonul</i>	–	1	–
<i>zuhan</i>	–	1	2

1. táblázat. A vizsgált funkcióigés kifejezések előfordulásai az MNSZ2-ben

Az egyes kifejezésekre kapott találati listákról eltávolítottam az ismétlődő példákat és a hibás találatokat – vagyis az 1. táblázatban megjelenített adatok nem az MNSZ2 automatikus elemzéseinek eredményét, hanem a különböző igékkel alkotott kifejezések adott korpuszon belüli valós előfordulásainak számát mutatják.

A táblázat adataiból jól látható, hogy az igék egy része mindhárom konstrukcióban megjelenhet (pl. *merül, süllyed, vész*), mások a három közül kettőben fordulnak elő (pl. *burkoló(d)zik, tűnik, zuhan*), megint mások pedig – a vizsgált korpuszon belül – specifikusan egyetlen konstrukcióhoz kötődnek (pl. *homályosodik, húzódik, esik*). Ez utóbbiak általában hapaxok vagy hapaxszerű kifejezések,⁷ amelyek a szóban forgó szerkezetekben is csupán egyszer vagy néhány-szor adatolhatók (pl. *feledésbe enyészik, homályba csomagolódik*), azonban – mivel nem esetleges, hogy milyen jelentésű igék lépnek be hapaxként egy-egy szerkezetbe – az ilyen típusú kifejezések is árulkodhatnak a szinonimakörök szemantikai sajátosságairól, illetve a szinonimakörök közötti hasonlóságokról és különbségekről, valamint hozzájárulhatnak a konstrukciós jelentés árnyalásához is. Ezt a kérdést a dolgozat 5.2.2. alpontjában tárgyalom részletesebben.

A táblázatban az igék egyszerű, listaszerű felsorolását önmagában, szemantikai elemzések, illetve értelmezés nélkül nézve is feltűnő, hogy a szóban forgó kifejezésekben adatolható igék jól körvonalazható szemantikai csoportokat alkotnak: jelentős részük tulajdonképpen (elsődleges) jelentésében⁸ általános jelentésű (pl. *kerül*) vagy specifikusan lefelé irányuló (pl. *merül, esik, süllyed*), esetleg távolodó (pl. *megy, hátrál*) mozgásra utaló mozgásige, illetve olyan ige, amelynek jelentésrendszerében fontos szerepet játszik a 'lefelé irányulás' mozzanata (pl. *borul, hanyatlik*); az igék egy szűkebb köre pedig az 'eltűnés' mozzanatára épül, azt dolgozza ki, illetve specifikálja különböző módokon és nézőpontokból (pl. *tűnik, vész, törlődik, homályosodik*). Az egyes konstrukciókban megjelenő igék jelentése döntő szempont mind a szinonimakörök szerveződésének vizsgálata, mind pedig a szinonimakörök közötti összefüggések feltárása során, így erre a kérdésre a dolgozat 5. és 6. alpontjában is visszatérek.

Ha a fenti táblázatban nem elsődlegesen az igék lehetséges előfordulásaira és jelentéseire, hanem a szinonimakörök körvonalazására fókuszálunk, az adatokból az is kitűnik, hogy – a számos ritka, sok esetben alkalmi, egyedi használat mellett – mindhárom szinonimakörön belül van egy-egy olyan szerkezet, amely egyértelműen a szinonimakör központja, nemcsak konvencionálisnak, hanem a vele szinonim többi szerkezethez képest kiemelkedően gyakorinak is tekinthető:⁹ a 2077-szer előforduló *feledésbe merül*, a 267-szer adatolható *homályba vész*, valamint az előző kettőhöz képest ritkább, de a *sötétségbe* V 'elsötétedik' szinonimakörön belül egyértelműen kiemelt pozíciójú *sötétségbe borul* 206 előfordulással. A következő, 5.1. alpontban a

⁷ A dolgozatban hapaxszerűnek tekintem azokat a szerkezeteket, amelyeknek az igei elemei a vizsgált konstrukciók közül csupán egyben és csupán néhány-szor (legfeljebb háromszor) jelennek meg az MNSZ2 korpuszában; ezen a kategórián belül pedig hapaxként értelmezem az adott korpuszon belül mindössze egyszer adatolható kifejezéseket. Fontos azonban megemlíteni, hogy az előfordulások száma nem a szerkezetek mint formák előfordulásának számát jelenti, hanem kizárólag a vizsgált konstrukciókhoz tartozó – tehát az adott konstrukciós jelentéssel összefüggésben értelmezhető – kifejezésekre vonatkozik.

⁸ A tulajdonképpen (vagy elsődleges) jelentés ebben az értelmezésben az igék azon jelentéseként értelmeződik, amely közvetlenül vonatkozik az adott valóság-összefüggésekre, és az említett ige más jelentéseinek forrásként írható le (vö. Zsilka 1975). A tulajdonképpen jelentésű igék fontos ismérve ezenkívül, hogy semleges módon, azaz nem valamely más folyamat analógiájára teszik nyelvileg hozzáférhetővé a szóban forgó valóság-összefüggéseket. A tulajdonképpen jelentés ezen értelmezését részletesebben lásd: Hrenek 2023b.

⁹ Az itt tárgyalt funkcióigés szinonimakörök jellemzése során az egyszerűség kedvéért közvetlen összefüggést feltételezek a központi kifejezések konvencionizáltságának mértéke és az előfordulások száma között, de fontos szem előtt tartani azt is, hogy ez a szám csupán egyetlen tényező a konvencionizáltság mértékének mutatói közül, tehát a két fogalom nem azonosítható egymással (vö. pl. Dogruöz & Gries 2012).

centrális helyzetű szerkezetek jellemzésével, a központi válásuk lehetséges motivációival és az egyes szinonimakörök szerveződésére gyakorolt hatásával foglalkozom.

5 A vizsgált szinonimakörök szerveződése

5.1 Konvencionális szerkezetek: a szinonimakörök centruma

A szinonimakörök központi szerkezeteiben előforduló igék (a *merül*, a *vész* és a *borul*) – ahogyan az az 1. táblázatból is látható – mindhárom vizsgált konstrukcióban megjelenhetnek. Ezek az elemek egyfelől szorosan kötődnek ahhoz a főnévhez, amellyel együtt konvencionális és az adott szinonimakörön belül centrális pozíciójú¹⁰ funkcióigés szerkezetet alkotnak (vö. Hrenek 2021b), másfelől a másik két konstrukció főnévi elemeivel is létrehozhatnak kevésbé konvencionális vagy akár újszerű kifejezéseket (pl. *feledésbe borul*, *homályba merül*, *sötétségbe vész*), amelyek a megfelelő szinonimakörön belül nem központi, esetenként periférikus szerkezetekként értelmezhetők. Ilyen módon a központi szerkezetek igei elemei hidat képeznek a három szinonimakör között; ugyanakkor – mivel a különböző igék státusza eltérő a különböző szinonimakörökön belül – a szinonimakörök különbségeire is utalhatnak.

A következőkben egyrészt arra keresem a választ, hogy milyen tényezők motiválhatták az egyes szerkezetek centrálissá válását az adott szinonimakörökön belül, és hogyan függ össze a központi pozíció a szerkezetben megjelenő ige szemantikai sajátosságaival, másrészt pedig annak felvázolására teszek kísérletet, hogy a szóban forgó igék említett szemantikai sajátosságait vizsgálva milyen hasonlóságok és különbségek körvonalazhatók a szinonimakörök között (5.1.1–5.1.2.). Ezt követően a szinonimakörökön belüli pozíciók változásáról és ennek lehetséges okairól lesz röviden szó (5.1.3–5.1.4.).

5.1.1 A centrális pozícióba kerülés szerkezeti motivációi

A *feledésbe* V 'elfelejtődik' szinonimakör vizsgálatára irányuló korábbi elemzéseim eredményei (vö. Hrenek 2021b, 2022) szerint a funkcióigés szerkezetek konvencionálizálódását, illetve a szinonimakörökön belüli centrális pozíció kialakulását három fő tényező motiválhatja: hozzájárulhat ennek a pozíciónak a kialakulásához, ha az ige

- a) más jelentéseiben is gyakran áll együtt *-ba* ragos vonzatokkal (vagy általánosabban: olyan vonzatokkal, amilyenek az adott funkcióigés konstrukcióban megjelennek),
- b) jelentése nem túlságosan általános, ugyanakkor nem is túl specifikus, ezenkívül
- c) jelentésmozzanatai a főnévi elem jelentésének lényegi(ként értelmezhető), meghatározó mozzanatait állítják a figyelem előterébe.

Az alábbiakban ezen szempontok szerint vizsgálom a három szinonimakör központi szerkezeteit, illetve a szinonimakörök igei elemeit.

¹⁰ A vizsgált esetekben a leginkább konvencionális (és egyúttal a leggyakoribb) szerkezeteket tekintem központi szerepűnek az egyes szinonimakörökön belül, hiszen ezek analógiájára jöhetnek létre, illetve ezekhez képest értelmezhetők a szinonimakörök nem centrális kifejezései. Az azonban, hogy az előfordulások száma, a konvencionális, valamint a szinonimakörökön belüli centrális pozíció között más típusú igei kifejezések esetében is hasonló összefüggések állnak-e fenn, további vizsgálatokat igényel.

Hrenek Éva:

*Funkcióigés szerkezetek szinonimiája és szinonimaköreik összefüggései**Argumentum 20 (2024), 224–259**Debreceni Egyetemi Kiadó**DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2024/12*

A szerkezeti motivációt tekintve megállapítható, hogy a *borul* és a *merül* – mozgásra, illetve térbeli mozgással, elmozdulással járó folyamatra utaló igeiként – tulajdonképpen jelentésében is együtt állhat *-bA* ragos vonzatokkal, míg a *vész* csak metaforikus jelentésében fordulhat elő *V + N-bA* típusú szerkezetekben. A 2. táblázat első oszlopában szereplő számok azt mutatják meg, hogy a három ige hányszor adatható az MNSZ1 korpuszán¹¹ belül, míg a második oszlopban a *V + N-bA* típusú szerkezetekben való előfordulások száma jelenik meg.

	összes előfordulás	V + N-bA ¹²
<i>borul</i>	1766	645
<i>merül</i>	1306	574
<i>vész</i>	487	284

2. táblázat. A *borul*, a *merül* és a *vész* előfordulásainak száma (Mazsola)

Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk az igeiknek a *V + N-bA* szerkezetű kifejezésekben való előfordulásait, valamint tekintetbe vesszük azt, hogy az egyes igeik jellemzően milyen konkrét főnevekkel alkotnak ilyen típusú szerkezeteket a korpuszban, árnyaltabb képet kaphatunk az igeik és a *-bA* ragos vonzatok közötti lehetséges kapcsolatokról. A Mazsola találati listáin szereplő *V + N-bA* kifejezéseket áttekintve a következők állapíthatók meg:

A ***borul*** gyakran áll együtt a *nyakába*, *kar(já)ba/kar(jai)ba*, *láng(ok)ba*, *árokba*, *gyászba*, *vérbe*, *virágba*, *sötét(ség)be*, *homályba*, *árnyékba*, *fénybe*, *tűzbe* és *vízbe* főnevekkel. Ezek közül a *nyakába*, a *karjába/karjaiba*, a *vízbe* és az *árokba borul* szerkezetek konkrét fizikai értelemben vett mozgásra, hely(zet)változtatásra vonatkoznak – azzal együtt is, hogy az ige nem mindig tulajdonképpen (elsődleges) jelentésében fordul elő bennük. A többi említett kifejezés ugyanakkor metaforikusan arra utal, hogy a szóban forgó entitást el- vagy beborítja, (mintegy vízszerte) körülfogja a főnév által megnevezett, rendszerint anyagként konceptualizált entitás.

A ***merül*** az *álomba*, *homályba*, *vízbe*, *hallgatásba*, *gondolat(ok)ba/gondolat(ai)ba*, *olvasásba*, *beszélgetésbe*, *mélységbe*, *magába*, *gond(ok)ba*, *részlet(ek)be* főnevekkel fordul elő a legtöbbször. Ezek közül a *vízbe merül* az egyetlen olyan kifejezés, amely egyértelműen fizikai értelemben vett mozgásra utal. Emellett a *mélységbe merül* is vonatkozhat konkrét helyváltoztatásra (tipikusan szintén vízben való alámerülésre); más esetekben azonban az állapotokat, tevékenységeket, mentális jelenségeket stb. megnevező névszó egyértelművé teszi, hogy az adott szerkezetek csak metaforikusan értelmezhetők.

A ***vész*** is viszonylag gyakran jelenik meg *V + N-bA* szerkezetekben, és ezen kifejezésekben tipikusan valamilyen elvont fogalomra utaló főnévvel együtt állva (pl. *kárba*, *homályba*, *múltba*, *semmibe vész*) nem fizikai értelemben vett mozgást, hanem elsősorban veszteséget fejez ki. Ugyanakkor vonatkozhat arra is, hogy egy entitás valamilyen, a vizuális észlelést akadályozó közegbe kerül, és abban eltűnik (pl. *a tisztás magasra nőtt fiúvébe vész az ösvény*), illetve arra, hogy valaki elmerül valamilyen állapotban vagy tevékenységben (pl. *magányba*, *álmodozásba vész*).

¹¹ Az itt említett lekérdezések során az igei vonzatkeretek vizsgálatára is alkalmas Mazsola keresőeszközt használtam, amely az MNSZ1 korpuszán végez kereséseket. Az igei vonzatkerettől független előfordulásai az MNSZ2-ben is kereshetők, így azonban – mivel az MNSZ2 számottevően nagyobb szövegmennyiséget foglal magába, mint az MNSZ1 – az igei összes előfordulása és az adott szerkezet típusban való megjelenéseik száma nem volna összevethető egymással.

¹² Mivel a lekérdezés segítségével azt vizsgáltam, hogy a *feledésbe* *V 'elfelejtődik'* konstrukcióba való belépést motiválhatja, illetve támogathatja-e a szóban forgó igeiknek a más *V + N-bA* típusú kifejezésekben való előfordulása, ebben az esetben a *feledésbe* vonzatot kizártam a keresésből.

Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy mindhárom igének gyakori vonzatai a *-bA* ragos főnevek, és nem ritka az sem, hogy az igék viszonylag szoros és konvencionális, frazéma jellegű egységet alkotnak a szóban forgó vonzatokkal. A *borul* és a *merül* esetében a mozgásra vagy elmozdulásra utalás mozzanata – amely egyúttal feltételezi az irányulás mozzanatát is – nagy szerepet játszhat abban, hogy az egyes elemek előfordulhassanak a *V + N-bA* típusú szerkezetekben akkor is, amikor a vonzat metaforikus értelemben vett helyet (pl. állapotot) jelöl. A *vész* tulajdonképpeni jelentésében nem helyváltoztatásra utal, de számos kifejezésben vonatkozhat metaforikus értelemben vett mozgásra (pl. állapotváltozásra).

A szerkezeti – pontosabban a konstrukcióknak a szerkezeti, formai oldalával (is) szorosan összefüggő – motiváció tehát mindhárom esetben kimutatható; ez a tényező azonban önmagában nem elégséges ahhoz, hogy két nyelvi elem összekapcsolódjon, és egy egységként konvencionizálódjanak: az igék és a velük együtt álló vonzatok között (szorosabb) szemantikai kapcsolatnak is lennie kell.

5.1.2 A centrális pozícióba kerülés szemantikai motivációi

Az igei jelentés általánosságát tekintve az látható, hogy szemantikai szempontból mindhárom központi szerepű ige a nagymértékben specifikus jelentésű (pl. *homályosodik*, *hulldogál*) és a nagymértékben általános jelentésű (pl. *kerül*) igék között helyezkedik el. Az igék jelentésének ez a sajátossága – azáltal, hogy lehetővé teszi a szóban forgó kifejezések viszonylag széleskörű használatát¹³ – feltehetően hozzájárult az egyes szinonimakörökön belül velük alkotott szerkezetek gyakorivá, illetve konvencionálissá válásához.

Önmagában ugyanakkor sem a szerkezeti motiváció – amely a három konstrukcióba belépni képes igék szinte mindegyikének esetében kimutatható –, sem pedig a jelentés általánosságának mértéke nem magyarázza, hogy miért éppen a szóban forgó kifejezések kerültek centrális pozícióba, mint ahogyan az is nyitott kérdés marad, hogy a három, az általánosság–specifikusság skálán egyformán közepes mértéket mutató ige miért vált egyes konstrukciókban számottevően gyakoribbá, mint másokban. Ezekre a kérdésekre nem önmagában az ige szemantikai sajátosságainak a feltárása, hanem az ige és a vele egységet (funkcióigés szerkezetet) alkotó névszó közötti szemantikai kapcsolatok vizsgálata adhat választ.

A központi szerkezetek igei és főnévi komponenseinek jelentése között mindhárom esetben szoros és lényegi kapcsolat mutatható ki.

A *feledésbe merül* igéje a *feledésbe* főnév által jelölt felejtési folyamat inherensnek tételezhető és domináns mozzanataira – a tudat mélyére való alámerüléssel összefüggésben értelmezett hozzáférhetetlenné válásra – is utal, miközben a felejtést lassú, fokozatosan végbemenő, tipikusan szándékolatlan és nem kontrollált folyamatként konstruálja meg, amelynek során az emlékek nem válnak semmivé, nem szűnnek meg létezni, csupán (átmenetileg vagy végérvényesen) elérhetetlenné, előhívhatatlanná és manipulálhatatlanná válnak. A vízben való elmerülés

¹³ Bár a funkcióigés szerkezetek esetében a grammatikalizáció mértéke igen különböző, akár minimális is lehet, érdemes utalni a grammatikalizációs kutatások azon megállapítására, amely szerint a grammatikalizációs folyamatok jellemzően alapszintű kategóriákat megnevező nyelvi egységekből indulnak ki (pl. Heine, Claudi & Hünnemeyer 1991: 32–36, Ladányi 1999: 126–127, Dér 2008). Mind a tapasztalás, mind pedig a tapasztalatok nyelvi megkonstruálása elsősorban az alapszintű kategóriákhoz kötődik, ami együtt jár azzal, hogy tipikusan az alapszintű kategóriákat megnevező kifejezések használati köre a legkevésbé korlátozott – vagyis ezek a kifejezések szélesebb körben, számottevően több kontextusban alkalmazhatók, mint a specifikusabb vagy az általánosabb (alá- vagy fölérendelt kategóriákra utaló) megnevezések.

képzetét idézve tehát a *feledésbe merül* jelentése alapvetően a felszín és a mély kettősségére épül (vö. Szilágyi N. 1996: 32–33; részletesebben l. Hrenek 2022).

A *homályba vész* szerkezetben a *vész* a korábban határozott körvonalak elmosódására, felszámolódására és így az észlelés akadályozottá válására utal – pontosabban a főnév által megnevezett homálynak, homályosságnak ezeket a sajátosságait állítja a figyelem előterébe. Az akadályozott észlelés adódhat a konkrét fényviszonyok megváltozásából is – ekkor a homály ténylegesen a vizuális észlelést nehezítő körülményként tűnik fel –, de az MNSZ2 tanúsága szerint az esetek többségében metaforikusan értelmezhető: a mentális feldolgozás, illetve a tudati hozzáférés korlátozottságára vagy lehetetlenségére vonatkozik, és gyakran az időbeli távolsággal, pontosabban a múltbeli események egyes részleteinek a megismerhetetlenségével vagy a távoliként interpretált jövő rejtélyességével, kiszámíthatatlanságával áll összefüggésben. Mindezekből adódóan a *homályba vész* jelentése a közelség és a távolság ellentétének tekintetbevételével értelmezhető.

A *sötétségbe borul* kifejezés igei komponense a főnév jelentéséből azt teszi hangsúlyossá, hogy a sötétség leperszerűen eltakarja, elfedi és ilyen módon láthatatlanná teszi, mintegy elnyeli a szóban forgó entitásokat (konkrét fizikai tereket, helyeket, tárgyakat vagy – ritkán – mentális tartalmakat). Az elfedés ekkor a fentről lefelé tartó mozgással asszociálódik (mint ahogyan az észlelés számára a sötétedés is fentről lefelé terjedő folyamatként ragadható meg, vö. pl. *leszáll az éj*), így a *sötétségbe borul* jelentésében a fent és a lent opozíciója látszik meghatározónak.

Mindez azt mutatja, hogy a vizsgált szinonimakörök igei komponensei valóban a velük szerkezetet alkotó főnév jelentésének lényegi és domináns(ként értelmezett) mozzanatait teszik hangsúlyossá – ilyen értelemben pedig szorosabb kapcsolatban állnak az adott főnévvel, mint a szóban forgó szinonimakörökhöz tartozó más szerkezetek igei.

A *feledésbe merül*, a *homályba vész* és a *sötétségbe borul* fent felvázolt szemantikai összefüggései azonban – bár az áttekintés a sajátosságokra, illetve az igeik által előtérbe állított specifikumokra fókuszált – nem csupán különbségeket körvonalaznak, hanem a szerkezetek közötti lényegi és alapvető hasonlóságokra is rámutatnak. Mind az emlékek elérhetetlensége és a felidőzés problematikus volta, mind az akadályozott, nehezített észlelés, mind pedig az elfedés arra utal, hogy valami hozzáférhetetlenné válik az észlelés, illetve a tudat számára. Vagyis mindhárom központi kifejezés az általános 'hozzáférhetetlenné válik' mozzanat egyfajta specifikációjaként értelmezhető, ez a mozzanat pedig (ahogyan a 6. alpontban részletesebben is kifejtem) nem csupán az egyes szerkezeteket köti egymáshoz, hanem a vizsgált szinonimaköröket is.

5.1.3 A centrum és a periféria viszonya

Ahogyan az előző két alpontban is láthattuk, a szóban forgó szinonimakörök központi szerkezetei – a *feledésbe merül*, a *homályba vész* és a *sötétségbe borul* – a bennük megjelenő igeik specifikus jelentésmozzanatai révén az ábrázolt folyamatok lényeginek, meghatározónak tartott sajátosságaira irányítják a figyelmet. Ezek a kifejezések ugyanakkor nem kifejezetten az aktuálisan lezajló folyamatokat jellemzik – vagyis nem utalnak az egyes események módjára, körülményeire, egyedi(nek észlelt) vonásaira –, hanem konvencionalizálódott nézőpontokat jelenítenek meg, és az adott folyamatok konvencionálisan döntőnek tartott jellegzetességeire fókuszálnak.

Ezzel szemben az újszerű, gyakran hapaxként értelmezhető vagy hapaxszerű funkcióigés szerkezetek – pl. a *feledésbe enyészik*, a *homályba szürkül* vagy a *sötétségbe hanyatlik* (vö. 1. táblázat) – egyedileg vonatkoznak valamely adott eseményre. Az igei komponensek specifikus

jelentésmozzanatai ezekben az esetekben nem általában véve a felejtés, az elhomályosulás vagy az elsötétedés folyamatát jellemzik, hanem azt a konkrét, egyedi jelenetet láttatják valamilyen újszerű nézőpontból, amelyre az adott megnyilatkozásban aktuálisan vonatkoznak, és egyúttal a megnyilatkozó saját, egyéni értékelését, attitűdjét is kifejezhetik, illetve implikálhatják.

Például a *feledésbe enyészik* a veszteség felől ragadja meg az aktuálisan említett feledési folyamatot: az *enyészik* ige használatával a megnyilatkozó pusztulásként, veszteségként ábrázolja és egyértelműen negatívan értékeli a felejtést. Hasonló a helyzet a *homályba szürkül* kifejezés esetében is, amely a (metaforikus értelemben vett) homályt a szürkesség mint színtelenség, érdektelenség képzetével összefüggésben értelmezi – egymásra vonatkoztatva a homály és a szürkesség fogalmát, amelyek nemcsak konkrét fizikai értelemben, hanem metaforikus szinten is szorosan összefüggnek egymással. A funkcióigés szerkezet két komponensének jelentése így egymást értelmezi és erősíti, ahogyan ez például az (1) megnyilatkozásrészletben is látható:

- (1) A Harmadnapon, a Nagyvárosi ikonok staccatói, a Rekviem crescendója, a Kráter adagiója már az első mondat után homályba szürkül ...

A fent említett harmadik példa, a *sötétségbe hanyatlik* esetében a *hanyatlik* kedvezőtlen változásra, romlásra utal, a (konkrét vagy metaforikus értelemben vett) sötétség beálltát pedig negatív, illetőleg a korábbinál negatívabbnak tartott állapotként jeleníti meg. Ilyen módon tehát az ige ebben az esetben is értelmezi a főnév jelentését – egy hanyatlási folyamat eredményeként láttatva a sötétséget –, és sajátos összefüggésrendszerben helyezi el az ábrázolt folyamatot. Például:

- (2) A sötétségbe hanyatlott tájon nincs emberi hang, csak amit ők maguk képzeletben föl-idéznek.

Az ilyen újszerű kifejezések abban az értelemben egyedibbek,¹⁴ mint a konvencionális központi szerkezetek, hogy specifikusan az adott, aktuálisan említett folyamatokat jellemzik, valamint a megnyilatkozóknak mint egyénnek az ahhoz kapcsolódó attitűdjére utalnak. Ez a különbség nem önmagában, illetve nem kizárólagosan az igék jelentésének specifikus vagy kevésbé specifikus voltából adódik, hanem a főnév és az ige közötti szemantikai kapcsolat jellegével is összefügg. A konvencionális szerkezetek igéi – a vizsgált szinonimakörök esetében – a főnév jelentésének egy inherens mozzanatát emelik ki, míg az újszerű kifejezések igéi (bár jelentésük nem szükségszerűen specifikusabb a konvencionális kifejezések igéinek jelentésénél) a folyamat módjára vagy körülményeire is utalva ragadják meg az ábrázolt folyamatot.

Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy az egyes funkcióigés szerkezeteknek a szinonimakörökön belüli pozíciója nem feltétlenül állandó – hiszen nem állandó az sem, hogy egy adott folyamatot hogyan, milyen nézőpontból tartunk a leginkább megragadhatónak, és mely jellemzőit véljük lényegi sajátosságnak.

5.1.4 *A szinonimakörön belüli pozíció változása*

Az 1. táblázat adatait áttekintve, illetve a szinonimakörökhöz tartozó szerkezetek előfordulási gyakorisága közötti – akár két vagy három nagyságrendnyi – különbségeket figyelembe véve

¹⁴ A szerkezetek egyedisége ebben az esetben nem arra utal, hogy az ige specifikusabb mozzanatokkal járul hozzá a szerkezet jelentéséhez – ilyen összefüggés nem feltételezhető, mivel, mint láttuk, ugyanazon igék az egyik szinonimakörön belül konvencionális, míg a másik kettőben újszerű szerkezetek elemeiként is megjelenhetnek.

Hrenek Éva:

Funkcióigés szerkezetek szinonimiája és szinonimaköreik összefüggései

Argumentum 20 (2024), 224–259

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2024/12

egyértelmű, hogy a szinkroniában az egyes szinonimakörökön belül mely kifejezések tekinthetők központiak. A Magyar Történeti Szövegtár (MTSZ) rendelkezésre álló adatai azonban arra utalnak, hogy a *feledésbe* V 'elfelejtődik', valamint a *homályba* V 'elhomályosul' konstrukciókat megvalósító szinonimakörök korábban nem a ma domináns szerkezetek (*feledésbe merül*, *homályba vész*) köré épültek. A következőkben – röviden, csupán összefoglaló jelleggel – azt tekintem át, hogy a korpuszadatok tanúsága szerint hogyan változhatott időben ennek a két szinonimakörnek a szerveződése. A *sötétségbe* V 'elsötétedik' típusú szerkezetekre itt nem térek ki, mivel ezen konstrukció esetében nem áll rendelkezésre elegendő adat még ahhoz sem, hogy óvatos hipotéziseket fogalmazhassunk meg a szinonimakör szerveződésének változásával kapcsolatban.¹⁵

A *feledésbe* V 'elfelejtődik' szinonimakört a 19. század második és a 20. század első felében még nem a ma egyértelműen központi pozíciójú *feledésbe merül* szervezte, illetve határozta meg. A 19. századi szövegekben a *feledésbe megy* (11 adat) számottevően többször fordul elő, mint a *feledésbe merül* (egyetlen adat). A 20. század első felében közel azonos számban (17-szer, illetve 19-szer) adathozható a két kifejezésmód, míg a 20. század második felére – az MTSZ adatainak tanúsága szerint – egyértelműen a *feledésbe merül* válik elterjedtebbé (55 előfordulás, szemben a *feledésbe megy* 12 előfordulásával). (A *feledésbe* V 'elfelejtődik' szinonimakör versengő kifejezéseinek elemzését részletesebben lásd: Hrenek 2021b.)

Hasonló – bár a variánsok számát és szemantikáját tekintve változatosabb – képet mutatnak, illetve hasonló változási folyamatokra utalnak a *homályba* V 'elhomályosul' szinonimakör szerkezeteinek előfordulásaira vonatkozó adatok is. Ezeket a 3. táblázat tekinti át, szintén az adott időszakokon belüli első adatolt előfordulások sorrendjében:

1700-as évek (1774-től)	
<i>borul</i>	8
<i>hull(ik)</i>	1
<i>megy</i>	1
<i>merül</i>	1
1800-as évek	
<i>borul</i>	10
<i>merül</i>	4
<i>olvad</i>	1
<i>dől ~ dül</i>	5
<i>enyészik</i>	1
<i>vonul</i>	1
<i>oszlik</i>	1
<i>tévedezik</i>	1
<i>süllyed</i>	1
<i>burkolózik</i>	1
<i>vész</i>	4
1900-as évek	
<i>borul</i>	8
<i>hull(ik)</i>	4
<i>hanyatlik</i>	1

¹⁵ A *sötétségbe* V 'elsötétedik' először 1835-ből adathozható az MTSZ-ben (az első előfordulásban a *sötétségbe vész* szerkezet szerepel), és összesen 13-szor fordul elő nyolc különböző igével. (Betűrendben ezek a következők: *borul*, *burkolózik*, *esik*, *hull(ik)*, *merül*, *olvad*, *süllyed*, *vész*.) Ebben az esetben tehát, ilyen kevés adat alapján semmiféle tendencia vagy feltételezés nem körvonalazható.

Hrenek Éva:

*Funkcióigés szerkezetek szinonímiája és szinonimaköreik összefüggései**Argumentum 20 (2024), 224–259**Debreceni Egyetemi Kiadó*

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2024/12

olvad	2
merül	5
bukik	1
téved	1
süllyed	1
tűnik	3
hűvösül	1
gyengül	1
burkolózik	2
vész	20
2000-es évek	
merül	1
süllyed	1
burkolózik	2
vész	7

3. táblázat. A homályba V 'elhomályosul' konstrukciót megvalósító szerkezetek igei elemei az MTSZ-ben

A *homályba* V 'elhomályosul' konstrukciót megvalósító kifejezések összességében kevesebb-szer jelennek meg az MTSZ-ben, mint a *feledésbe* V 'elfelejtődik' konstrukcióhoz tartozó szerkezetek, és előbbi esetben több különböző nyelvi kifejezés adatolható: míg a *feledésbe* V 'elfelejtődik' típusú szerkezetek 125 előfordulása 9 ige között oszlik meg, a *homályba* V 'elhomályosul' mindössze 102 előfordulásában a *homályba* elem 19 különböző igével alkot szerkezetet. (Ez a különbség feltehetően összefügg azzal, hogy a *homályba* V 'elhomályosul' egyaránt vonatkozhat konkrét, a fény-, illetve látási viszonyokra utaló változási folyamatokra és metaforikus értelemben vett, például mentális, tudati jelenségeket érintő változásra – akár a felejtés folyamatára is –, vagyis ez a konstrukció potenciálisan a jelenségek szélesebb körét foghatja át, mint a *feledésbe* V 'elfelejtődik'.) Ez a változatosság azonban azt is jelenti, hogy egy-egy konkrét nyelvi kifejezésre számottevően kevesebb adatot találhatunk a korpuszban, mint a *feledésbe* V 'elfelejtődik' esetében.

A változási folyamatok rekonstruálását ezenkívül az is nagymértékben akadályozza, hogy az átfogott időintervallum a *homályba* V 'elhomályosul' esetében lényegesen tágabb: a konstrukció különböző megvalósulásainak mindössze 102 előfordulása egy közel 250 éves időszakon belül oszlik el. Ebből következően a 3. táblázat adatai természetesen még annál is kevésbé teszik lehetővé az általánosítást, illetve a történeti folyamatok feltárását vagy akár valószínűsítését, mint a *feledésbe* V 'elfelejtődik' esetében.

Ennek ellenére és mindezen korlátokat szem előtt tartva mégis érdemes felfigyelni arra, hogy a 18–19. században a szóban forgó szinonimakörön belül a *homályba borul* fordult elő a legtöbbször, és csak a 20. században vált – a szinonimakör más szerkezeteihez képest – viszonylag elterjedtté a *homályba vész*, amely a szinkrón nyelvállapotot reprezentáló MNSZ2 adatai alapján napjainkban egyértelműen a szinonimakör központi kifejezéseként azonosítható (vö. 1. táblázat). Az alábbi, 4. táblázat évszázadok szerinti bontásban tekinti át, hogy a két szerkezet hány-szor adatolható az adott korpuszban.

Hrenek Éva:

*Funkcióigés szerkezetek szinonímiája és szinonimaköreik összefüggései**Argumentum 20 (2024), 224–259**Debreceni Egyetemi Kiadó*

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2024/12

	1774–1799	1800–1899	1900–1999	2000 után	Összesen
<i>homályba borul</i>	8	10	8	–	26
<i>homályba vész</i>	–	4 ¹⁶	20	7	31

4. táblázat. A homályba borul ~ vész előfordulási számainak változása (MTSZ)

Ebben az esetben, illetve ennek a két kifejezésnek a viszonylatában tehát sem kiemelkedően nagy számú előfordulásokkal, sem az előfordulások száma közötti számottevő különbségekkel nem számolhatunk, azonban a táblázat adatai arra utalnak, hogy a 18. századtól adatolható és a 19. század során is két és félszer gyakoribb – vagyis történeti szempontból elsődlegesnek tekinthető – *homályba borul* használatát a 20. századra háttérbe szorította a *homályba vész*. Ezt a tendenciát, vagyis a *homályba vész* elterjedését és központivá válását a 20. század kb. első harmada után született szövegek vonatkozásában az MNSZ2 fent említett adatai is alátámasztják – bár hogy valóban beszélhetünk-e változási folyamatról, vagy a 4. táblázatban kirajzolódni látszó tendencia csupán a régiségből fennmaradt és az MTSZ korpuszába bekerült anyagok sajátosságaiból adódik, az a rendelkezésre álló anyagok alapján nem állapítható meg egyértelműen.

Ugyanakkor ha feltesszük, hogy a szóban forgó szerkezetek pozíciója valóban változott a szinonimakörön belül, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a változás iránya és szemantikai motivációjának természete nagymértékben hasonlít a *feledésbe megy ~ merül* esetében feltételezettekhez. Ahogyan a *feledésbe* V 'elfelejtődik', úgy a *homályba* V 'elhomályosul' is BENT helyként teszi hozzáférhetővé az ábrázolt folyamat során bekövetkező állapotot, ami szorosan összefügg azzal is, hogy a *homályba* korábban éppen a *borul*-lal alkotott viszonylag szoros egységet – hiszen ez az ige egyfelől lefelé irányuló íves mozgásra utal, másfelől pedig (és itt feltehetően ez a döntő) a vízszertű közegbe való belekerülés képét idézve BENT helyként értelmezheti azt a teret, állapotot stb., amely a *borul*ként megjelenített változási folyamat végpontjának tekinthető. Ezenkívül, ha elfogadjuk, hogy változás történt, a *homályba vész* központivá válásának – illetve ezzel párhuzamosan a *homályba borul* háttérbe szorulásának – motivációja is a *feledésbe merül* esetében említettekhez hasonló: egy olyan ige használata vált konvencionálissá az adott szinonimakörön belül, amely szorosabban, specifikusabban kapcsolódik a főnév jelentéséhez, és a főnév jelentésének valamely döntő mozzanatát vagy mozzanatait állítja a figyelem előterébe. A *homályba vész* konvencionalizálódásának elsődleges szemantikai motivációja az lehetett, hogy a *vész* (a *borul*-lal ellentétben) az adott kifejezésben a homályt nem valamiféle sűrű, az észlelés számára áthatolhatatlan és a belekerülő entitásokat teljes mértékben elfedő, elborító anyagként, hanem az észlelést bizonyos mértékig akadályozó ködszerű közegként konceptualizálja. Ez a konceptualizáció a teljes hozzáférést nem, de a szóban forgó entitás bizonytalan körvonalainak, elmosódó sziluettjének észlelését lehetővé teszi (vö. *homályba vész vminek a környezete*; *a múlt/jövő homályába/ködébe vész vmi*; *a távoli homályba vész vminek az emléke*). Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a *borul* jelentése kevésbé komplex vagy kevésbé specifikus, mint a *vész* jelentése; sokkal inkább arról van szó, hogy ez az ige olyan mozzanatokot állít a figyelem előterébe, amelyek a *homályba* főnév jelentésének nem meghatározó és inherens mozzanatai. (Így érthetővé válik az is, hogy a *borul* egy másik főnévvel együtt állva miért alkothat mégis központi szerkezetet a *sötétségbe* V 'elsötétedik' szinonimakörön belül; vö. 5.1.2.)

¹⁶ A *homályba vész* az MTSZ korpuszán belül először egy 1862-es szövegben, tehát a 19. századnak is csupán a második felében fordul elő.

5.2 Újszerű szerkezetek: a szinonimakörök perifériája

A folyamatok inherensnek, lényeginek tartott jellemzőit előtérbe állító, konvencionális, központi szerkezetek, valamint az aktuálisan ábrázolt egyedi folyamatok sajátosságait specifikus nézőpontból megkonstruáló és gyakran a megnyilatkozó attitűdjéről is árulkodó újszerű¹⁷ – vagy legalábbis kevésbé megszokott – kifejezések tehát szorosan összefügghetnek egymással történeti értelemben is. Az újszerű kifejezések a konvencionális szerkezetek analógiájára jönnek létre, azokhoz képest értelmezhetők specifikus kifejezésmódokként, idővel azonban maguk is konvencionálizálódhatnak, alapul szolgálhatnak újabb konstrukcióvariánsok létrehozásához, és akár központi is válhatnak az adott szinonimakörön belül (vö. 5.1.).

A következőkben először azt veszem sorra, hogy a vizsgált szinonimakörök esetében milyen főbb motivációi lehetnek az újszerű kifejezések kialakulásának (5.2.1.), majd áttekintem, hogy a különböző szinonimakörökhöz tartozó hapaxok vagy hapaxszerű kifejezések szemantikai szempontból milyen hasonlóságokat és különbségeket körvonalaznak a három szinonimakör között (5.2.2.)

5.2.1 Az újszerű funkcióigés szerkezetek kialakulásának lehetséges motivációi

Az 1. táblázatban felsorolt szerkezeteket vizsgálva megállapítható, hogy nem esetleges, milyen igék jelenhetnek meg az egyes konstrukciókban, és nem csupán az adott szinonimakörön belül konvencionális, illetve központi pozíciójú kifejezések motiválhatják az újszerű – egyedi vagy kevésbé megszokott – szerkezetek létrejöttét. A feldolgozott anyag tanúsága szerint a következő három fő motivációs tényezővel érdemes számolni: A) a konvencionális(abb) kifejezések igei komponensének szemantikai sajátosságai, B) az adott konstrukcióban megjelenő névszói komponens szemantikai sajátosságai, illetőleg a konstrukciónak mint egységnek a névszó által dominált jelentése, valamint C) a három, egymással szorosan összefüggő szinonimakör egymásra hatása (vö. 6. alpont).

A) Ahogyan a 4.1. alpontban is utaltam rá, az adott szinonimakörbe tartozó új szerkezetek – vagy másfelől: az egyes konstrukciók újszerű megvalósulásai – tipikusan a már viszonylag nagy mértékben konvencionálizálódott kifejezések, különösen az adott szinonimakört meghatározó centrális pozíciójú szerkezetek analógiájára jönnek létre; igei komponenseik jelentései így gyakran közel állnak a konvencionális(abb) kifejezésmódok igei komponenseinek jelentéséhez. Jellegzetes például, hogy a *feledésbe* V 'elfelejtődik' szinonimakörbe belépő szerkezetekben gyakran a *merül*-höz hasonlóan lefelé irányulást (is) kifejező mozgásigék fordulnak elő (pl. *feledésbe süllyed*, *süpped*), és a *sötétségbe borul* köré szerveződő *sötétségbe* V 'elsötétedik' szinonimakör is gyakran olyan kifejezésekkel bővül, amelyek igei elemének jelentésében – akár csak a *borul* esetében – hangsúlyos a 'lefelé irányulás' mozzanata (pl. *sötétségbe zuhan*, *hanyatlík*). Az 1. táblázat adataiból azonban jól látható, hogy – bár az egyes szinonimakörökhöz tartozó kifejezésekben előforduló igék viszonylag jól körvonalazható szemantikai csoportokba rendeződnek – számos újszerű szerkezet kialakulása nem magyarázható a központi szerkezetek igéjének szemantikai sajátosságait alapul véve (vö. pl. *feledésbe homályosodik*, *homályba húzódik*).

¹⁷ Újszerűnek a nem konvencionális szerkezeteket tekintem – függetlenül attól, hogy mikor jöttek létre. Ebben az értelemben tehát az MTSZ korpuszában hapaxszerűen megjelenő történeti adatok is újszerű kifejezéseként értelmezhetők akkor is, ha az egyetlen adatolt előfordulásuk másfél-két évszázaddal ezelőtti írott szövegből származik; a jelen dolgozat további részében azonban a történeti adatokkal nem foglalkozom részletesebben, csupán az MNSZ2 adatait vizsgálom.

B) Az igének a névszói komponens jelentéséhez való – szoros vagy kevésbé szoros – kapcsolódása természetesen nem csupán az egyes szinonimakörökön belül centrális pozíciójú szerkezetek esetében meghatározó tényező: az ige és a vele szerkezetet alkotó vonzat minden esetben szükségszerűen kötődik egymáshoz szemantikailag (vö. pl. Zsilka 1982; funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben: Langacker 1987).

Az igék és vonzataik közötti szemantikai kapcsolatból adódik, hogy az igei vonzatok utalhatnak a szóban forgó ige jelentésrendszerének, illetve adott jelentéseinek sajátosságaira is. A vonzatként megjelenő névszók tipikusan jól körülhatárolható, közös(ként értelmezett) jelentésmozzanat(ok) által összetartott szemantikai csoportokba rendezhetők, amely csoportok vizsgálata hozzájárulhat az igei jelentések mozzanatainak megállapításához (vö. Hrenek 2023a). Ennek a jelenségnek a másik oldala ugyanakkor – ahogyan az a jelen dolgozatban tárgyalt szinonimakörök vizsgálatából is kitűnik –, hogy a meghatározott névszói vonzatokkal alkotott különböző igei szerkezetekben (pl. *feledésbe merül, süllyed*) az igék is jól körülhatárolható szemantikai csoportokba rendezhetők (vö. 5. táblázat), és szintén hozzájárulhatnak a névszói komponensek jelentésének feltárásához. Az igék és az igei vonzatok tehát kölcsönösen értelmezik és árnyalják egymás jelentését – kapcsolatuk így valóban dinamikus és kétirányú viszonyként ragadható meg.

Ennek alapján érthető, hogy az újszerű, akár hapax vagy hapaxszerű funkcióigés szerkezetek igéinek körét is befolyásolja a szerkezet főnévi komponensének jelentése. (Erre a kérdésre a három vizsgált szinonimakör közötti kapcsolatokat vizsgálva, az 5.2.2. és a 6. alpontban is visszatértek.) Például az alábbi, (3) szövegrészletben a *homályba törlődik* kifejezés *törlődik* igéje a *homály(ba)* főnév jelentésének egy sajátos vetületét emeli ki. Arra irányítja a figyelmet, hogy a homály felszámolja a szóban forgó entitás – egyrészt konkrét fizikai terekre (utcákra), másrészt metaforikus szinten az életút bizonyos részére is vonatkoztatható útszakasz – korábban éles vagy legalábbis jól észlelhető (metaforikus szinten: a tudat, az emlékezet számára könnyen hozzáférhető) körvonalait, határait, illetve integritását:

- (3) Lementem az utcára; mentem esetlenkedni tovább, éretté válásomnak ezeken a homályba törlődött útszakaszain. No, vannak világos emlékképvillogások is.

Az idézett részlet második mondatában szereplő *világos emlékképvillogások* erős kontrasztban áll a *homályba törlődött útszakasz* kifejezéssel – megerősítve, hogy az *útszakasz* ebben az esetben elsődlegesen valóban metaforikusan értelmezendő.

C) A vizsgált anyagból ezenkívül az is kirajzolódik, hogy az új szerkezetek létrehozását nem csupán az adott konstrukció vagy az adott szinonimakör motiválhatja: a szinonimakörrel szemantikailag szorosan összefüggő más szinonimakörökhöz tartozó szerkezetek is hatással lehetnek arra, hogy milyen újszerű kifejezésmódok hozhatók létre. Vagyis az újonnan kialakuló funkcióigés szerkezetek nem csupán egy szűk értelemben vett szinonimakörhöz, hanem egy tágabb összefüggérendszerhez is kapcsolódnak. Például az MNSZ2 korpuszán belül mindössze kétszer adatolható, hapaxszerű *feledésbe borul* kifejezés feltehetően a *sötétségbe borul* mintájára alakult ki, míg a szintén viszonylag ritka, 6-szor előforduló *sötétségbe vész* a konvencionális és számottevően gyakoribb *homályba vész* kifejezésre épül, annak analógiájára jöhetett létre. A szinonimakörök ilyen értelemben vett egymásra hatásával a 6. alpontban foglalkozom részletesebben.

5.2.2 A nem centrális szerkezetek szerepe a szinonimakörök kapcsolatainak feltárásában

A konvencionális, központi pozíciójú kifejezések mellett (vö. 5.1.1–5.1.2.) – ahogyan erre az előző alpontban is utaltam – az újszerű szerkezetek, illetve azok igei komponensei is árulkodhatnak az egyes szinonimakörök szemantikai sajátosságairól, a szinonimaköröket meghatározó jelentésmozzanatokról, illetve a három szinonimakör közötti szemantikai hasonlóságokról és különbségekről.

A) Nem hapax jellegű kifejezések. Az 1. táblázatban felsorolt igei kifejezéseket a bennük szereplő igék jelentése alapján csoportosító 5. táblázatból láthatóvá válik, hogy a) tipikusan mindhárom vizsgált konstrukcióban ugyanazokhoz a szemantikai csoportokhoz tartozó igék jelennek meg, illetve b) a különböző konstrukciók eltérnek egymástól abban a tekintetben, hogy mely jelentéscsoport(ok)ba sorolható igék fordulnak elő bennük nagyobb arányban.¹⁸

			<i>feledésbe V</i>	<i>homályba V</i>	<i>sötétségbe V</i>
Mozgásigék	Általános jelentés	<i>kerül</i>	16	7	2
		<i>megy</i>	227	–	–
	Lefelé irányuló mozgás	<i>hull(ik)</i>	5	15	–
		<i>merül</i>	2077	36	11
		<i>süllyed</i>	10	5	1
		<i>süpped</i>	1	3	1
		<i>zuhan</i>	–	1	2
Mozgásra is utaló igék	Lefelé irányuló mozgás	<i>hanyatlik</i>	–	1	2
		<i>borul</i> ¹⁹	2	59	206
Eltűnésre utaló igék		<i>burkoló(d)zik</i>	–	25	21
		<i>tűnik</i>	5	7	–
		<i>vész</i>	16	267	6

5. táblázat. A nem hapax jellegű igék és szemantikai csoportjaik (MNSZ2)

Az 5. táblázatban szereplő szerkezeteket áttekintve megállapítható, hogy – bár a szinonimakörök centruma viszonylag jól elkülönül egymástól (vö. 5.1.) – a nem központi, illetve a kifejezetten periférikus szerkezetek hasonlóságokat is körvonalaznak a szinonimakörök között. A három szinonimakör nem vagy kevésbé konvencionális kifejezéseiben gyakran azonos, vagy legalábbis azonos szemantikai csoportba tartozó igék jelennek meg, amelyek a velük szerkezetet alkotó főnevek jelentésének hasonló mozzanataihoz kapcsolódnak, illetve hasonló mozzanataira irányítják a figyelmet. Például a *tűnik* mind a *feledésbe tűnik*, mind a *homályba tűnik* szerkezetben azt emeli ki, hogy a főnév által jelölt jelenség – tehát a feledés vagy a homály – elnyeli, eltünteti és ilyen módon az észlelés, illetve a tudat számára hozzáférhetetlenné teszi azt, ami belekerül. A *süllyed* pedig a *feledésbe*, a *homályba* és a *sötétségbe V* konstrukcióban egyaránt LENT helyként, a korábbinál kedvezőtlenebb állapotként (vö. A LENT ROSSZ) ragadja meg a felejtést, a homályt, illetve a sötétséget, és egyértelműen értékeli is a változási folyamatot.

¹⁸ Az MNSZ2-ben specifikusan csak az egyik konstrukcióhoz kötődő, és abban is ritkán, csupán 1-3-szor előforduló hapaxok és hapaxszerű kifejezések az 5. táblázatban nem szerepelnek; ezeket – mivel nem a szinonimakörök közötti hasonlóságokra, hanem az egyes szinonimakörök specifikumaira utalnak – a következő, 6. táblázatban tekintem át.

¹⁹ A *borul* egyaránt sorolható a lefelé irányuló mozgásra és az eltűnésre utaló igék közé.

Hrenek Éva:

*Funkcióigés szerkezetek szinonímiája és szinonimaköreik összefüggései**Argumentum 20 (2024), 224–259**Debreceni Egyetemi Kiadó**DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2024/12*

B) Hapaxok és hapaxszerű kifejezések. Ha mindezek mellett figyelembe vesszük azokat a hapaxokat és hapaxszerű szerkezeteket is, amelyeknek az igei komponensei specifikusan csupán az egyik konstrukcióhoz kötődnek, láthatóvá válik, hogy bár a szinonimakörök átfedésben vannak egymással, lényeges különbségek is kimutathatók közöttük. Ezeket a hapaxokat és hapaxszerű kifejezéseket tekinti át az alábbi, 6. táblázat (amely szintén az 1. táblázat adatait használja fel, illetve csoportosítja):

	<i>feledésbe V</i>	<i>homályba V</i>	<i>sötétségbe V</i>
<i>enyészik</i>	1	–	–
<i>homályosodik</i>	1	–	–
<i>múlik</i>	1	–	–
<i>oszlík</i>	1	–	–
<i>szítál</i>	1	–	–
<i>csomagolódik</i>	–	1	–
<i>feledkezik</i>	–	1	–
<i>szürkül</i>	–	2	–
<i>törlődik</i>	–	1	–
<i>hátrál</i>	–	1	–
<i>húzódik</i>	–	3	–
<i>szorul</i>	–	1	–
<i>vonul</i>	–	1	–
<i>esik</i>	–	–	1
<i>hulldogál</i>	–	–	1

6. táblázat. A specifikusan az egyes konstrukciókhoz kapcsolódó hapaxok és hapaxszerű kifejezések (MNSZ2)

A *feledésbe V* 'elfelejtődik' konstrukcióban hapaxként megjelenő öt ige közül négy (az *oszlík*, az *enyészik*, a *múlik* és a *homályosodik*) a veszteség, az elmúlás fogalma felől konstruálja meg, illetve egyúttal értékeli is az adott szituációt, az ötödik ige, a *szítál* pedig – amely a lefelé irányuló mozgást kifejező igék sorába illeszkedik – a felejtés egy sajátos módjára utal. Ezeknek a kifejezéseknek a részletesebb szemantikai elemzését l. Hrenek 2021b-ben.

A *homályba V* 'elhomályosul' konstrukcióhoz az MNSZ2 korpuszában specifikusan és kizárólagosan kötődő hapaxokban és hapaxszerű szerkezetekben megjelenő igék tulajdonképpen jelentését vagy teljes jelentésrendszerét tekintve lényegesen nagyobb változatosságot figyelhetünk meg, mint a *feledésbe V* 'elfelejtődik' típusú szerkezetekben hapaxként előforduló igék esetében. A szóban forgó nyolc ige (*hátrál*, *húzódik*, *szorul*, *vonul*, *csomagolódik*, *feledkezik*, *szürkül*, *törlődik*) szemantikai szempontból nem alkot egységes csoportot.

A *hátrál*, a *húzódik* és a *vonul* a *homályba V* 'elhomályosul' konstrukcióban egyaránt antropomorfizáltan jeleníti meg a homályba kerülő entitást (amely egyik esetben sem emberi lény). A *hátrál* egyértelműen a 'távolodás' mozzanatát állítja a figyelem előterébe, a *húzódik* a szóban forgó entitás akaratlagosan szabályozott mozgásként konstruálja meg az elhomályosulás folyamatát, míg a *vonul* lassú, feltűnést keltő és a fennköltséggel asszociálódó mozgásra utal. Például:²⁰

²⁰ A (4) példa a Google találati listájában jelent meg (követlen forrása pedig a <https://blog.poet.hu> blog). A szerkezet MNSZ2-beli (hapaxszerű) előfordulásban igenévi alak szerepel: *A lombok között fészkelődő madarak*

- (4) Szürkét öltött az ég, bíborral beszegve,
a nap utolsókat sóhajtoz, s lehull:
színpompás fellépés, aztán máris vége,
a főszereplő lassan homályba vonul.

A *szorul* kényszerként interpretálja az adott folyamatot, illetve valamiféle megakadásra, akadályozottságra utalva a homályt olyan közegként ábrázolja, amelyből nehéz vagy csaknem lehetetlen (volna) kijutni.

A *csomagolódik* – akárcsak a *homályba* V 'elhomályosul' konstrukcióban viszonylag gyakori *burkoló(d)zik* – arra utal, hogy a homály körülfogja, mintegy becsomagolja, és ilyen módon teszi hozzáférhetetlenné/elérhetetlenné a szóban forgó entitás(oka)t. Ahogyan az (5) példából látható, a homály ekkor ködszerű, az említett jelenségeket beburkoló közegként jelenik meg:

- (5) Nemcsak társadalmi valóságra gondolok, hanem természetire, pszichológiaira is. A dolgok általában homályba csomagolódtak, a fizikai, természeti, szellemi jelenségek némák. Várakoznak.

A *homályba feledkezik* a 'valamely állapotba vagy tevékenységbe való belefeledkezés' jelentésű N-bA *feledkezik* típusú szerkezeteket alapul véve érthető meg, és szintén arra utal, hogy a homály körülfog, illetve beborít valamit, ezáltal nehezítve vagy akadályozva a(z) ebben az esetben) vizuális hozzáférést. Az alábbi, (6) példából ugyanakkor az is látható, hogy a szóban forgó kifejezés értelmezését a szövegkörnyezet is nagymértékben befolyásolja. A tágabb szövegösszefüggésekből ugyanis kitűnik, hogy a *feledkezik* ige használatát ebben az esetben feltehetően nemcsak a *(bele)feledkezik vmibe* konstrukció motiválhatta, hanem az is – sőt, elsősorban talán éppen az –, hogy ez az ige a környék elhanyagoltságára is ráirányíthatja a figyelmet azt implikálva, hogy az utca azért lehet rosszul, gyéren megvilágított („homályos”) terület, mivel a fenntartók nem törődnek vele: mintegy elfeledkeztek róla.

- (6) hármásban vonultak egy elhanyagolt világítású utcán, a múlt század középi városrész szíve felé. És bármilyen homályba feledkezett volt is a környék, egy-két járókelőnek mégis feltűnt, s ki tudja, milyen eszmetársításokat ajándékozott a furcsa összetételű társaság.

A *szürkül* a színek megfakulásával, illetve a metaforikus értelemben vett elszíntelenedéssel, a színek, árnyalatok eltűnésével összefüggésben (vö. (1)), a *törlődik* pedig az adott entitás határait, egyediségét, önálló létét elbizonytalanító jelenséggént (vö. (3)) értelmezi a homályt.

A *sötétségbe borul 'elsötétedik'* konstrukcióhoz mindössze két hapax tartozik az MNSZ2 korpuszán belül: a *sötétségbe esik* és a *sötétségbe hulldogál*. Mindkét kifejezés negatívként interpretált változási folyamatokra vonatkozik, és mentális, tudati jelenségekkel összefüggésben értelmezhető (*teljes szellemi sötétségbe esem; dús értelme [...] sötétségbe hulldogál*), a szerkezetek igei elemeinek jelentésében pedig a 'lefelé irányulás' mozzanata válik meghatározóvá (vö. A LENT ROSSZ).

---

rikoltoztak, a homályba vonult két erkélyeken hálóinges asszonyok öntözték a virágokat, a lecsorgó víz ott neszelt a kövezeten. A mozgás ebben az esetben az erkélyek mozgásaként („vonulásaként”) konstruálódik meg, a nyelvileg interpretált jelenetben azonban a fényviszonyok változnak: az árnyék kiterjedésének változása észlelhető mozgásként a megfigyelő számára.

Az *esik* a (szellemi) sötétséget mélységként, mélypontként értékeli, illetve teszi hozzáférhetővé, a folyamat módjára, sajátosságaira azonban nem utal. A *hulldogál* is ebben az összefüggésrendszerben – tehát a FENT és a LENT kettősségét, valamint az ezekhez kapcsolódó értékjelentéseket (vö. Szilágyi N. 1996) tekintetbe véve – értelmezhető, jelentése ugyanakkor komplexebb és specifikusabb, mint az *esik* szóban forgó jelentése: a változás hulldogálásként való megragadása azt implikálja, hogy (a megnyilatkozó interpretációja szerint) a folyamat lassan, fokozatosan, szinte észrevétlenül megy végbe.

6 A funkcióigés szerkezetekkel szinonim igék jellemzői és összefüggései

Láthattuk tehát, hogy az itt tárgyalt szinonimakörök szerveződését és az egyes szinonimakörhöz tartozó kifejezések szemantikai sajátosságait vizsgálva egyrészt körvonalazhatók azok az általános jelentésmozzanatok, amelyek az egyes szinonimaköröket meghatározzák és összetartják, másrészt mind a variánsokként értelmezhető konkrét funkcióigés szerkezetek, mind a funkcióigés szinonimakörök esetében felvázolhatók olyan specifikus jelentésmozzanatok is, amelyek elkülönítik egymástól a szóban forgó három szinonimakört. A szinonimakörök centrális szerkezeteiben megjelenő főnévi és igei komponensek jelentésének kapcsolatait, kölcsönhatását elemezve feltárhatók az egyes szinonimaköröket összetartó jelentésmozzanatok, míg a(z adott korpuszon belül) specifikusan csupán az egyik konstrukcióhoz kötődő igék – pontosabban az ezen igékkel alkotott hapaxok vagy hapaxszerű kifejezések – elsősorban a szinonimakörök közötti szemantikai eltéréseket teszik megragadhatóvá.

Az így kielemezett, illetőleg kikövetkeztetett jelentésmozzanatok azonban önmagukban nem elégségesek a szinonimakörök és a közöttük lévő viszonyok árnyalt jellemzéséhez: funkcióigés szerkezetekről lévén szó feltétlenül szükséges tekintetbe venni a szerkezetekkel szinonim (és a szerkezetek főnévi komponenseivel morfológiailag is rokon; vö. 2. alpont) igék szemantikai sajátosságait és a közöttük lévő szemantikai összefüggéseket is. A funkcióigés szinonimaköröket ugyanis alapvetően és elsődlegesen egy olyan közös alapjelentés tartja össze, amely a legpontosabban a szinonim ige jelentésén keresztül ragadható meg ('elfelejtődik', 'elhomályosul', 'elsötétedik') – a szinonimakörök összekapcsolódásának a kérdése tehát a szinonim igék és az azok közötti szemantikai viszony felől is megközelíthető.

A következőkben ezekkel az igékkel foglalkozom részletesebben. A 6.1. alpontban az *elfelejtődik*, az *elhomályosul* és az *elhomályosodik*, illetve az *elsötétül* és az *elsötétedik* néhány, a jelen téma szempontjából releváns szemantikai jellemzőjét vázolom fel – kitérve az alakváltozatok közötti (esetleges) jelentés- és/vagy használatbeli különbségekre is. A 6.2. alpontban pedig röviden összefoglalom, hogy ezen szemantikai sajátosságok milyen összefüggéseket körvonalazhatnak a három szinonimakör között.

6.1 A szerkezetekkel szinonim igék szemantikai jellemzői

A funkcióigés kifejezésekkel szinonim igék morfológiailag és szemantikailag egyaránt szoros kapcsolatban állnak a szerkezetek főnévi elemével (vö. *feledésbe* – *elfelejtődik*, *homályba* – *elhomályosul/elhomályosodik*, *sötétségbe* – *elsötétül/elsötétedik*), így az ezen igék jelentése kapcsán alább megfogalmazott megállapítások többsége bizonyos mértékig a megfelelő főnevekre is vonatkoztatható, és szervesen illeszkedik abba az összefüggésrendszerbe, amely az eddigiekben az egyes konstrukciók vizsgálata során kirajzolódott. (A szinonimakörök központi

és kevésbé központi szerkezeteinek, az egyes konstrukciókhoz specifikusan kapcsolódó hapaxoknak és hapaxszerű kifejezéseknek, a konstrukciókban megjelenő névszóknak, valamint a szerkezetekkel szinonim igéknek a szemantikai sajátosságaiból levonható következtetések áttekintését és egységbe foglalását lásd a dolgozat 7. alpontjában.)

Meg kell említeni emellett, hogy – a szinonim igéktől eltérően – bizonyos esetekben mind a *homályba* V, mind a *sötétségbe* V típusú szerkezetek utalhatnak helyváltoztató mozgásra (vagy akként interpretált folyamatokra) is, vagyis kifejezhetik, hogy valaki vagy valami homályos, illetve sötét helyre kerül. Az ilyen jelentésű szerkezeteket azonban – mivel nem tartoznak a *homályba* V 'elhomályosul', illetve a *sötétségbe* V 'elsötétedik' konstrukcióhoz – a dolgozatomban nem vizsgálom. A funkcióigés konstrukciókhoz csupán azokat a szerkezeteket sorolom, amelyek valóban szinonim használatúak lehetnek a megfelelő igékkel – ami azt is jelenti, hogy míg a szinonim igéknek lehetnek olyan jelentései, amelyekkel a funkcióigés szerkezetek nem rendelkeznek, olyan eset elvileg sem fordulhat elő a vizsgálati anyagomban, amikor a funkcióigés szerkezetek jelentése nem szinonim a megfelelő ige egy jelentésével.

A következőkben felvázolt összefüggések elsősorban az MNSZ2 és a Mazsola találati listáira épülnek (az egyes lekérdezések releváns adatait a megfelelő szöveghelyeken jelzem), de ezek mellett kiegészítő jelleggel figyelembe vettem a rendelkezésre álló magyar egynyelvű szótárak – különösen a Nsz. – egyes szócikkeit is.

6.1.1 Az elfelejtődik ige²¹

Míg az *elfelejtődik* (szótóként) mindössze 567-szer²² fordul elő az MNSZ2-ben, addig ugyanabban a korpuszban a *feledésbe merül* szerkezet 2077-szer (vö. 1. táblázat), az *elfelejt* ige pedig összesen 29 838-szor adatolható. Az *elfelejtődik* előfordulásainak viszonylag kis számát elsősorban feltehetően az magyarázza, hogy ez az ige a) mediopasszív igeként (az *elfelejt*-től eltérően) nem tipikus nézőpontból konstruálja meg a felejtés folyamatát, valamint b) jellegzetes megnyilatkozási attitűdöt implikál(hat).

Az *elfelejtődik* esetében az *elfelejt* [vki vmit] szerkezet elsődleges figurája – a felejtési folyamat experiense – helyett az *elfelejtődő* emlékre mint páciensre irányul a figyelem. Az *elfelejtődik* igével alkotott kifejezésekben az experiens-defókuszálás (vö. Modrián-Horváth 2020)²³ azonban sokszor csupán látszólagos, és elsősorban pragmatikai motivációk húzódnak meg mögötte. Az ige jelentérendszerét – a *feledésbe* V 'elfelejtődik' konstrukcióhoz hasonlóan – alapvetően a 'hozzáférhetetlenné válik' általános mozzanat határozza meg: az ige minden jelentésében azt fejezi ki, hogy a megnyilatkozó interpretációja szerint valamiféle mentális tartalom (információ, képzet, tudás, vélekedés, érzelm stb.), illetve képesség átmenetileg vagy véglegesen hozzáférhetetlenné válik a szóban forgó személy(ek) vagy csoport(ok) számára (részletesebben l. Hrenek 2021b).

Ebben az esetben mind a szintetikus, mind az analitikus kifejezésmód hasonló valóság-összefüggések megragadására képes – vagyis sem az *elfelejtődik* igének, sem pedig a *feledésbe* V

²¹ Az *elfelejtődik* ige szemantikai és pragmatikai sajátosságaival, illetve az *elfelejtődik* ige és a *feledésbe* V 'elfelejtődik' konstrukció közötti viszonyról egy másik tanulmányban (Hrenek 2021b) foglalkozom részletesebben. A 6.1.1. alpont az ott kifejtetteket foglalja össze rövidített formában.

²² A lekérdezés során nyert 692 találatból 125 előfordulás irreleváns: ismétlődés vagy vaktalálat.

²³ Modrián-Horváth (2020) említett tanulmányában olyan passzív szerkezetekkel foglalkozik, amelyekben ágens-defókuszálás történik, megállapításai azonban – a megfelelő módosításokkal – könnyedén vonatkoztathatók az *elfelejtődik*-hez hasonló mediopasszív kifejezésekre is.

típusú szerkezeteknek nincs olyan jelentése, amely a másik nyelvi egység jelentésrendszerében nem fedezhető fel. További hasonlóság közöttük, hogy a felejtést (a szokásosan, illetve szélesebb körben használt *elfelejt*-tel szemben) mindkét kifejezőmód az adott személy (az „elfelejtő”) akaratától független, szándékolatlan, spontán lezajló eseményként ábrázolja nyelvtanilag.

Nem elhanyagolható különbség azonban, hogy a *feledésbe* V kifejezésekben előforduló igék sajátos jelentésmozzanattal/jelentésmozzanatokkal specifikálják a szinonimakört összetartó ’elfelejtődik’ jelentést, vagyis nem csupán magára a folyamatra, hanem annak a módjára, körülményeire is utalhatnak, valamint kifejezhetik a megnyilatkozónak az adott eseményhez fűződő attitűdjét (lásd 5. alpont).²⁴

6.1.2 Az elhomályosul és az elhomályosodik ige

Az *elhomályosul* 647-szer, míg az *elhomályosodik* csupán 223-szor fordul elő az MNSZ2-ben. A *homályba* V ’elhomályosul’ szinonimakör leginkább konvencionális szerkezete, a 267-szer adatolható *homályba* vész (vö. 1. táblázat) valamivel gyakoribb, mint az *elhomályosodik*, illetve valamivel ritkább, mint az *elhomályosul* – ebben az esetben tehát nincs olyan mértékű különbség a funkcióigés szerkezetek és a szinonim igék előfordulásainak száma között, mint az *elfelejtődik* esetében.

Az *elhomályosul* és az *elhomályosodik* a Nsz. adatai és definíciói szerint azonos (vagy csaknem azonos) valóság-összefüggésekre vonatkozik, és az egyes szótárazott jelentéseikhez rendelt stílusminősítések tekintetében sem különböznek egymástól: a szótár néhány nem lényegi módosítással ugyanazon jelentéseket és jelentésárnyalatokat különíti el, illetve ugyanazokat a stilisztikai jellemzőket rögzíti az *elhomályosul* és az *elhomályosodik* esetében is. A szótári adatokat a korpuszadatokkal – különösen a Mazsola adataival²⁵ – összevetve megállapítható, hogy tipikusan mindkét ige utalhat

- áttetsző vagy fényes felületű tárgyra, ha elveszíti áttetszőségét, illetve fényét;
- személyre vagy tárgyra, ha nehezen felismerhetővé válik pl. azért, mert körvonalai (az észlelő számára) elmosódnak, színe elhalványul, és/vagy alakja, formája bizonytalanul látszik;
- térségre, térre, területre vagy felületre, ha romlanak a fényviszonyok;
- fény kibocsátására képes entitásra, ha az általa kibocsátott fény gyengül, illetve ha más, erősebb fény miatt gyengébbnek, halványabbnak tűnik;
- valamely személyre, tárgyra vagy jelenségre, ha jelentősége csökken, esetleg megszűnik;
- valamely személyre, tárgyra vagy jelenségre, ha mással összehasonlítva jelentéktelennek tűnik;
- látásra, ha veszít élességéből;
- emberi elmére, illetve tudatra, ha működése bizonytalanul, zavarttá, világos gondolkodásra alkalmatlanná válik;
- emlékre, ha veszít korábbi elevevényéből;
- valamiről való tudásra, ha az idő előrehaladtával egyre bizonytalanabbá válik.

²⁴ Az *elfelejtődik* ige is utalhat a megnyilatkozó attitűdjére, ebben az esetben azonban a negatív attitűd tipikusan a valamit elfelejtő vagy figyelmen kívül hagyó személyre/közösségre irányul, míg a funkcióigés szerkezetek inkább a megnyilatkozónak a folyamathoz való viszonyulásáról árulkod(hat)nak (részletesebben l. Hrenek 2021b).

²⁵ A Mazsola segítségével végzett leképezés során az [*elhomályosul/elhomályosodik* + alanyi (alanyesetben álló) vonzat] típusú szerkezeteket listáztam, mivel feltételezésem szerint az experienst megnevező alanyesetű vonzatok jelentése, illetve szemantikai csoportjai alapján következtetni lehet az ige jelentésének főbb mozzanataira (vö. 5.2.1.) – még ha az igei jelentésrendszer árnyalt leírását önmagában ez a módszer nem is teszi lehetővé.

A Mazsola az *elhomályosul* esetében 151 olyan szerkezetet listázott, amelyben az ige alanyesetű vonzattal áll együtt, míg az *elhomályosodik* esetében ugyanezen lekérdezésre 71 találatot adott a kereső.²⁶ Mindkét ige találati listáján a szem főnév volt a leggyakoribb: az *elhomályosul a szem(e vkinek)* 13-szor, az *elhomályosodik a szem(e vkinek)* pedig 14-szer szerepelt a találatok között. Az *elhomályosul*-nak aránylag gyakori vonzata ezenkívül az *értelem* (10 találattal) és a *világ* (7 találattal); az *elhomályosodik* mellett alanyként megjelenő főnevek között azonban nincs más olyan főnév, amely – más alanyi vonzatokhoz képest – viszonylag gyakran fordulna elő a korpuszban. Megfigyelhető emellett, hogy mindkét ige egyaránt állhat együtt elvont jelentésű alanyokkal (pl. *elhomályosul az éberség, a lényeg[e vkinek], a realitás, a fájdalom, a józanság, az optimizmus; elhomályosodik az életcél, az emlék*), valamint konkrét jelentésű főnevekkel (pl. *elhomályosul a táj, az iskolaudvar; elhomályosodik egy arckép, a fal, a színpad*). Az *elhomályosodik* gyakrabban alkot kapcsolatot konkrét, illetve kevésbé elvont jelentésű főnevekkel, ez az eltérés azonban – mivel mindkét ige esetében viszonylag kevés adat áll rendelkezésre – inkább lehetséges tendenciaként, nem pedig az igék közötti egyértelmű használatbeli elkülönülésként értelmezhető.

Mivel a *homályba* V 'elhomályosul' sémát megvalósító szerkezetek többsége csupán egyszer vagy néhányszor adatolható a korpuszban, nem térek ki részletesen arra, hogy a különböző igékkel alkotott funkcióigés kifejezések mellett milyen jelentésű főnevek jelennek meg alanyi viszonyban. Azt azonban érdemes megemlíteni, hogy a korpuszadatok tanúsága szerint a *homályba* V 'elhomályosul' konstrukcióhoz tartozó kifejezések potenciálisan a szinonim ige/igék mellett megjelenő csaknem valamennyi alannal előfordulhatnak, ami arra utal, hogy a kétféle kifejezésmód szinte minden jelentésében szinonim lehet egymással.²⁷ Ez a szinonímia azonban nem korlátlan: amikor az *elhomályosul/elhomályosodik* azt fejezi ki, hogy egy áttetsző vagy fényes felületű tárgy elveszíti áttetszőségét, illetve fényességét, az ige helyett nem fordulhat elő a *homályba* V konstrukció. Ilyen eseteket szemléltetnek a (7) és a (8) szövegrészletek (mindkét megnyilatkozás a Nsz. *elhomályosodik* szócikkében szerepel):

- (7) az opálnak az a neme, amit „hydrophan”-nak neveznek. Ha vízzel teleszívja magát, akkor a szivárvány minden színeiben ragyog, de ha lassan kiszárad, elhomályosodik [**homályba* V]
- (8) [a polcról] az imént vette le a házigazda a végképpen elhomályosodott [**homályba* V], igen vastag üvegű borospoharakat

²⁶ Hogy ezek a számok lényegesen alacsonyabbak az MNSZ2 korpuszában való előfordulások számánál, az azzal magyarázható, hogy a Mazsola keresőeszköz nem az MNSZ2-ben, hanem az MNSZ korábbi, számottevően kisebb szövegmennyiséget tartalmazó korpuszán (MNSZ1) végzi a kereséseket.

²⁷ A vizsgált konstrukciók különböző megvalósulásai sem cserélhetők fel egymással korlátlanul (pl. egy épület vagy egy kivilágítatlan tér nem *hulldogálhat* sötétségbe, az ég nem *süppedhet* homályba vagy sötétségbe, egy fény kibocsátására képes tárgy vagy égitest nem *eshet* sötétségbe), azonban – potenciálisan vagy adatolható módon, illetőleg egy vagy több jelentésével – minden nyelvi kifejezés kötődik a szinonim *elhomályosul* és *elhomályosodik* igékhez. A funkcióigés szerkezetek egymással való felcserélhetőségét feltehetően a bennük megjelenő igék specifikus (és így bizonyos kontextusokkal nem vagy nehezen összeegyeztethető) jelentésmozzanatai korlátozzák; ennek a feltevésnek az igazolása, illetve árnyalása azonban további kutatásokat igényel. A jelen dolgozatban ezzel a kérdéskörrel nem foglalkozom; csupán a funkcióigés szerkezetek mint egységek és a velük szinonim igék közötti szemantikai összefüggések kérdését érintem, amennyiben ez a szinonimakörök közötti kapcsolatok körvonalazása szempontjából relevánsnak tűnik.

A szinonimitás korlátját ebben az esetben feltehetően az jelenti, hogy a *homályba* V a homály kiindulópontját, eredetét az alanytól, illetve az alanyi funkciójú főnév által jelölt entitástól független jelenséggént konstruálja meg (pl. a *homályba merül egy emlék* kifejezésben az alany által megnevezett emléket az adott interpretáció szerint a homály nem belülről változtatja meg, hanem kívülről, környezeti hatásként fogja körül). Ez a sajátos nézőpont nem egyeztethető össze azzal, hogy a (7) és a (8) példában a homály magából a homályossá váló entitásból „indul ki”, nem pedig attól független külső hatásként vagy jelenséggént értelmeződik.

Szintén a szinonimitás egyfajta – kevésbé egyértelmű és jelentős – korlátjaként értelmezhető, hogy bár a szinonímia potenciálisan az *elhomályosul/elhomályosodik* és a *homályba* V csaknem minden jelentésének esetében, illetve viszonyában fennáll, a funkcióigés szerkezetek korpuszbeli előfordulásai arról tanúskodnak, hogy a *homályba* V sémát követő kifejezések tipikusan elvontabb jelenségekre vonatkoznak, jelentésük pedig nem ritkán az időbeli távolsággal, pontosabban az időbeli távolság következtében korlátozottá váló ismeretekkel, tudással, felidézhetőséggel összefüggésben válik értelmezhetővé. Ezt a kapcsolatot expliciten is jelzik például a *feledés*, a *múlt*, a *történelem homályába vész* kifejezések, amelyek egyúttal szorosan egymáshoz is fűzik a *feledésbe* V ’elfelejtődik’ és a *homályba* V ’elhomályosul’ konstrukciót, illetve azok megvalósulásait (vö. 6.2.).

6.1.3 Az elsötétül és az elsötétedik ige

Az *elsötétül* és az *elsötétedik* igék közül az előbbi 1686-szor, az utóbbi pedig 575-ször fordul elő az MNSZ2-ben – vagyis ez esetben mindkét ige gyakoribb, mint a funkcióigés konstrukció bármely variánsa, hiszen még a *sötétségbe* V ’elsötétedik’ szinonimakör leggyakoribb és legkonvencionálisabb szerkezete, a *sötétségbe borul* is mindössze 206-szor adatolható.

Szemantikai szempontból azonban ebben az esetben sem mutatható ki éles és egyértelmű elkülönülés a szintetikus és az analitikus kifejezés mód – tehát az igék és a funkcióigés konstrukció – között. A két ige jelentéseit a Nsz. vonatkozó szócikkei csaknem azonos módon írják le,²⁸ és a szövegtári adatok²⁹ sem utalnak számottevő szemantikai különbségekre a két nyelvi egység között. A szótári definíciókból és a Mazsola keresőeszközzel nyert találati listák adataiból az látszik kirajzolódni, hogy a szinkroniában mind az *elsötétül*, mind pedig az *elsötétedik* ige vonatkozhat

- valamely fizikai létező (anyag, tárgy, terület stb.) színének a sötétté, illetve a korábbi-nál sötétebbé válására;
- arra, ha egy fényforrás nem bocsát ki fényt, vagy fényét egy másik entitás eltakarja;
- monitor, képernyő vagy kijelző sötétté válására;
- arra, ha egy tér, illetve terület meg- vagy kivilágítása megszűnik;
- egy személy hangulatának, kedélyének komorrá, szomorúvá válására;
- arra, ha egy személy arcán vagy arcának valamely részletén komorság, szomorúság vagy más negatív érzelem jelei jelennek meg;

²⁸ A két ige jelentései között a Nsz. megfelelő szócikkei szerint csupán néhány régies, a mai sztenderdben már nem használt jelentés tekintetében mutakozhatnak árnyalatnyi különbségek; a jelentésekre vonatkozó történeti adatokat azonban a jelen dolgozatomban nem veszem tekintetbe.

²⁹ A Mazsola segítségével végzett lekérdezés során ez esetben az [*elsötétül/elsötétedik* + alanyi (alanyesetben álló) vonzat] típusú szerkezeteket listáztam, és az így kapott találati listákat vizsgáltam meg szisztematikusan.

- a környezet észlelésének (pl. eszméletvesztés vagy a tudatállapot módosulása következtében bekövetkező) akadályozottá válására vagy megszűnésére.

A Mazsola találati listáján az *elsötétül* 242-szer, az *elsötétedik* pedig 111-szer szerepel alanyesetben álló vonzattal az MNSZ1 korpuszában belül. Az *elsötétül* mellett alanyként megjelenő főnevek közül (a többihez képest) kiemelkedően sokszor fordul elő a *képernyő* (28 találat) és a *kép* (11 találat), a *világ* (28), az *ég* (21 találat), az egymáshoz közeli jelentésű *szín* (20 találat) és *színpad* (11 találat), valamint az *arc* (16 találat). Az *elsötétedik* igével csupán három alanyi pozíciójú főnév alkot viszonylag gyakran szerkezetet: a *szín* (19 találattal), a hasonló jelentésű *színpad* (8 találattal), valamint az *ég* (7 találattal). Ezen főnevek mindegyike előfordulhat alanyként a *sötétségbe* V sémát követő kifejezésekben is.³⁰

Ha azonban nemcsak az aránylag gyakori szerkezeteket vesszük figyelembe, hanem valamennyi *elsötétül/elsötétedik* + alany típusú kifejezést áttekintjük, láthatóvá válik, hogy az *elsötétül* nagyobb arányban áll együtt konkrét fizikai létezőkre (meg- vagy kivilágított terekre, térrészekre, képekre, tárgyakra stb.), illetve általában véve a látható világ jelenségeire vonatkozó alanyokkal, valamint olyan alanyokkal, amelyek a fényviszonyok természetes megváltozásával állnak összefüggésben (pl. *ég(bolt)*, *éjszaka*, *levegő*, *szürkület*), de ritkábban bizonyos elvont jelenségekre vonatkozó főnevekkel is előfordulhat (pl. *arc*, *kedv*). Az *elsötétedik* mellett álló alany ezzel szemben tipikus esetben elvont jelenségekre utal, bár ez az ige is alkothat szerkezetet konkrét jelentésű főnevekkel is (pl. *ablak*, *szoba*, *nézőtér*). Az elvont jelenségekre vonatkozó főneveknek az ilyen típusú szerkezetekben való megjelenése mindkét ige esetében A SÖTÉT(SÉG) ROSSZ összefüggés figyelembevételével érthető meg: ekkor az igei szerkezetek tipikusan a tudat működésében bekövetkező zavarra vagy negatív érzésekre utalnak.

A korpuszadatok ebben az esetben is azt mutatják, hogy a két ige csaknem minden jelentésében szinonim a *sötétségbe* V funkcióigés konstrukcióval (és fordítva); ez alól egyetlen jelentés képez csak kivételt. Az *elhomályosul/elhomályosodik* és a *homályba* V összefüggéseit tárgyalva említettem, hogy amennyiben az ige egy (korábban) áttetsző vagy fényes felületű tárgy áttetszőségének, illetve fényességének csökkenésére, esetleg megszűnésére utal, az ige adott jelentése és a *homályba* V típusú funkcióigés szerkezetek között nem állhat fenn szinonim viszony. Hasonló jelenség figyelhető meg az *elsötétül/elsötétedik* és a *sötétségbe* V viszonyában is: amennyiben az igek olyan entitás sötétté vagy sötétebbé válására vonatkoznak, amelynek a színe nem a külső körülmények hatására változik meg, az ige és a funkcióigés szerkezetek nem cserélhetők fel egymással. Ismét a Nsz. példáit idézve:

- (9) Léteznek olyan szemüvegek, amelyek a mindenkori fényerőtől függően sötétednek el [**borulnak/vesznek* stb. *sötétségbe*]

- (10) Némelykor a lilaszín egész elsötétedik [**sötétségbe* V], csaknem az egész virág fekete lesz

A felcserélhetőség lehetetlensége vélhetően ebben az esetben is arra vezethető vissza, hogy a funkcióigés szerkezetek (a *sötétségbe* V konstrukció megvalósulásai) a sötétséget az alany által megnevezett jelenségtől független, külső entitásként teszik hozzáférhetővé, vagyis feltételezik, hogy a sötétség kiindulópontja nem azonos a folyamat során sötétté váló entitással. (Ahogyan

³⁰ A *sötétségbe* V a *kép/képernyő* kifejezésre az MNSZ2 nem ad találatot, azonban a Google találati listái szerint létező szerkezetekről van szó, pl. *A bootolás után sötétségbe borul a kép*.

pl. a *sötétségbe borul az erdő* szerkezet esetében sem arról van szó, hogy a sötétség az erdőből magából fakad, illetve az erdőből indul ki, mintegy belülről terjedve szét.)

Meg kell említeni ezenkívül, hogy bár – a korábban említett A SÖTÉT(SÉG) ROSSZ összefüggéssel összhangban (vö. pl. Kövecses 2005) – a *sötétségbe* V konstrukciót megvalósító kifejezések is vonatkozhatnak elvont (tipikusan negatívként értelmezett, illetve értékelt) jelenségekre, az MNSZ2 adatai szerint a funkcióigés szerkezetek ilyen értelmű használata kifejezetten ritkának tekinthető. Ugyan nem példa nélküli, de a variánsok túlnyomó többsége egyértelműen a konkrét fényviszonyok megváltozására utal, és olyan alannyal áll együtt, amely a konkrét fizikai világ valamely látható entitására (pl. tárgyakra, épületekre, terekre, településekre, helyiségekre) vonatkozik. Ez éppen ellentétes azzal a tendenciával, amelyet az *elhomályosul/elhomályosodik* és a *homályba* V viszonyában láthattunk, hiszen az utóbbi esetében a funkcióigés szerkezetek vonatkoznak nagyobb arányban elvont jelenségekre.

6.2 *A vizsgált szerkezetek és a velük szinonim igék közötti szemantikai kapcsolatok*

A funkcióigés szerkezetekkel szinonim igék más szempontból ugyan, de hasonló összefüggéseket látszanak körvonalazni a szinonimakörök között, mint a szinonimakörök centrális szerkezetei és az egyes kifejezésekben megjelenő igék (vö. 5. alpont). A szinonim igéket vizsgálva azonban kirajzolódik az is, hogy tipikusan milyen folyamatokra, illetve milyen valóság-összefüggésekre vonatkozhatnak ezek az igék és a velük (legtöbb jelentésükben) szinonim funkcióigés szerkezetek, valamint hogy mely jelentések képeznek – potenciálisan vagy adatokkal is igazolható módon – kapcsolódási pontokat az egyes szinonimakörök között, és mik a különböző szinonimakörök specifikumai.

Az elfelejtődik és a feledésbe V funkcióigés konstrukció elvileg minden jelentést tekintve szinonim egymással, fontos – és esetenként a felcserélhetőséget is befolyásoló, korlátozó – tényező azonban, hogy a különböző igékkel alkotott funkcióigés kifejezések gyakran sajátos nézőpontból, a megnyilatkozó értékelését is kifejezve teszik hozzáférhetővé az adott szituációt, míg az *elfelejtődik* ige használata inkább pragmatikai szempontból lehet (bizonyos esetekben) specifikus. Mindkét kifejezésmódra igaz ugyanakkor az, hogy kivétel nélkül minden esetben mentális folyamatokra vonatkoznak – tehát olyan jelenségeket ábrázolnak nyelviileg, amelyekről csak metaforikus jelentésű nyelvi kifejezések segítségével beszélhetünk. A(z) alanyesetű főnevek ezzel összefüggésben mindig valamiféle mentális tartalmakra – emlékekre, gondolatokra, viszonyulásokra, képességekre, szokásokra, hiedelmekre stb. – utalnak (abban az esetben is, amikor például egy tárgyat vagy egy személyt neveznek meg, hiszen ekkor sem magáról a fizikai létezőről vagy személyről van szó, hanem (metonimikusan) a róla kialakított mentális reprezentációkról, emlékekről, tudásról, a hozzá fűződő érzésekről stb.).

Az elhomályosul/elhomályosodik és a homályba V konstrukció esetében azonban a felcserélhetőségnek nem csupán – és nem is elsősorban – az szab határt, hogy a funkcióigés szerkezetek az *elhomályosul*-hoz, illetve az *elhomályosodik*-hoz képest gyakran specifikusabb módon és valamilyen sajátos megnyilatkozási attitűdöt vagy nézőpontot érvényesítve jelenítik meg az ábrázolt eseményt. A szintetikus és az analitikus kifejezésmódok közötti legfőbb szemantikai különbség inkább abban ragadható meg, hogy az igék nem minden esetben (nem minden jelentésükben) szinonim használatúak a funkcióigés szerkezetekkel: a funkcióigés szerkezetek nem vonatkoztathatók az elhomályosulásként megkonstruált folyamatokra akkor, ha ezek a folyamatok a szóban forgó entitás saját tulajdonságaiból adódnak, és még metaforikus értelemben sem interpretálhatók külső, az adott entitástól független hatás vagy körülmény eredményeként.

Ezenkívül megfigyelhető, hogy a *homályba* V típusú szerkezetek elsősorban elvont jelenségeket, folyamatokat fejeznek ki, jelentésük pedig gyakran az időbeli távolsággal hozható összefüggésbe – hiszen az időbeli távolság elmosódottá („homályossá”) teheti az emlékeket és a múlt jelenségeire vonatkozó tudást, valamint a jövőre vonatkozó ismeretek kétségessége, bizonytalansága is értelmezhető az időbeli távolsággal összefüggésben. A szinonim igék (ehhez képest) nagyobb arányban utalnak konkrét vagy kevésbé elvont folyamatokra – ez a használatbeli különbség azonban nem jelent egyértelmű elkülönülést, és csupán a rendelkezésre álló adatok alapján feltételezhető tendenciaként említhető, hiszen (ritkábban) a funkcióigés szerkezetek is kifejezhetnek például konkrét, a fényviszonyok változásával összefüggésben értelmezett homályt, homályosságot is.

Az elsötétül/elsötétedik igék és a sötétségbe V konstrukció megvalósulásai egyaránt utalhatnak a konkrét fényviszonyok megváltozására és minden olyan kedvezőtlenként, negatívként interpretált állapotváltozásra, amelynek eredménye metaforikus értelemben sötétségként konceptualizálható, illetve vonatkozhatnak mind a látási viszonyok romlására, a vizuális észlelés korlátozottá válására, mind pedig általában véve az észlelés vagy a tudati, mentális hozzáférés akadályozottságára. Ebben az esetben azonban – legalábbis a korpuszadatok tanúsága szerint – a funkcióigés szerkezetek nagyobb arányban utalnak a fényviszonyok megváltozására, mint a velük szinonim igék, amelyek (elvont jelentésű főnevekkel együtt állva) gyakrabban jelölnek elvont folyamatokat.

A fentiek alapján látható tehát, hogy a *homályba* V 'elhomályosul' konstrukció más-más megvalósulásaiban, de egyaránt kapcsolódik a *feledésbe* V 'elfelejtődik' és a *sötétségbe* V 'elsötétedik' szinonimakörhöz.

Az előbbivel az köti össze, hogy a gyakran képszerű (vagy nyelviileg akként megjelenített) emlékek elfelejtésének folyamata – amely a hétköznapi észlelés számára az idővel, pontosabban az időbeli távolsággal, eltávolodással hozható összefüggésbe – a korábban könnyen felidézhető, részletes, éles emlékképek megfakulásaként, elhomályosulásaként, illetve az emlékekhez való tudati hozzáférés akadályozottságaként vagy nehezítettségeként konceptualizálódhat (vö. pl. *megfakuló, elhomályosuló, elmosódó emlékek; a feledés homálya borít vmit; vmi a feledés homályába vész*). A feledés tehát egyfajta homályként is megragadható, amely az emlékeket elfedve akadályozza az emlékezést, illetve a felidézést.

A *homályba* V 'elhomályosul' ugyanakkor szorosan kapcsolódik a *sötétségbe* V 'elsötétedik' szinonimakörhöz is. Ennek a kapcsolatnak az alapja az az összefüggés, hogy konkrét, fizikai értelemben mind a homály, mind pedig a sötétség a fényviszonyok megváltozásának, pontosabban a fény csökkenésének eredményeként bekövetkező és így a vizuális észlelést akadályozó vagy kifejezetten meggátoló jelenség, a közöttük lévő különbség pedig fokozati jellegű eltérésként ragadható meg. A homály és a sötétség kapcsolata azonban ennél szorosabb viszony, amely az adott jelenségekre vonatkozó nyelvi egységek – például az itt tárgyalt igék és a velük szinonim funkcióigés szerkezetek – metaforikus jelentéseinek szintjén is fennáll; metaforikus szinten mind a homály, mind a sötétség interpretálódhat az észlelést, a hozzáférést, illetve a megismerést akadályozó tényezőként vagy körülményként.

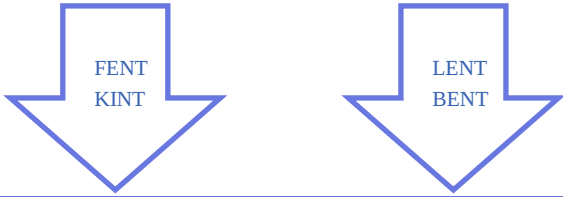
Ezek az összefüggések tehát azt mutatják, hogy – amennyiben a szinonimakörök közötti kapcsolódási pontokat keressük – a *homályba* V 'elhomályosul' kapcsolatot teremt, mintegy hidat képez az egymáshoz közvetlenül nem (vagy csak nagyon lazán) kapcsolódó *feledésbe* V 'elfelejtődik' és *sötétségbe* V 'elsötétedik' szinonimakörök között.

7 Áttekintés: a három szinonimakör közötti összefüggések

A vizsgált funkcióigés szerkezetek szemantikai sajátosságainak leírása során – különösen mivel változási folyamatokra vonatkozó kifejezésekről van szó – érdemes figyelembe venni és áttekinteni azokat a fenti elemzések eredményeként körvonalazódó, ellentétpárokból megragadható egymásra vonatkoztatásokat,³¹ amelyek viszonyában, dinamikájában az egyes szinonimakörök összefüggései (hasonlóságai és különbségei) értelmezhetők (vö. Szilágyi N. 1996). Ezeket foglalja össze a 2. ábra (amelynek jobb oldali oszlopában kiskapitálissal a szóban forgó szinonimaköröket közvetlenül meghatározó mozzanatok szerepelnek):

<i>feledésbe V</i>	
emlékezet	FELEJTÉS
tudatos	TUDATTALAN, NEM TUDATOS
érték	VESZTESÉG
<i>homályba V</i>	
közeli	TÁVOLI
körvonalazott	KÖRVONALAZATLAN
biztos	BIZONYTALAN
<i>sötétségbe V</i>	
látható	NEM LÁTHATÓ
tudott	NEM TUDOTT
nyílt	REJTETT

HOZZÁFÉRHETŐ	HOZZÁFÉRHETETLEN

2. ábra. A vizsgált szinonimakörök összefüggései

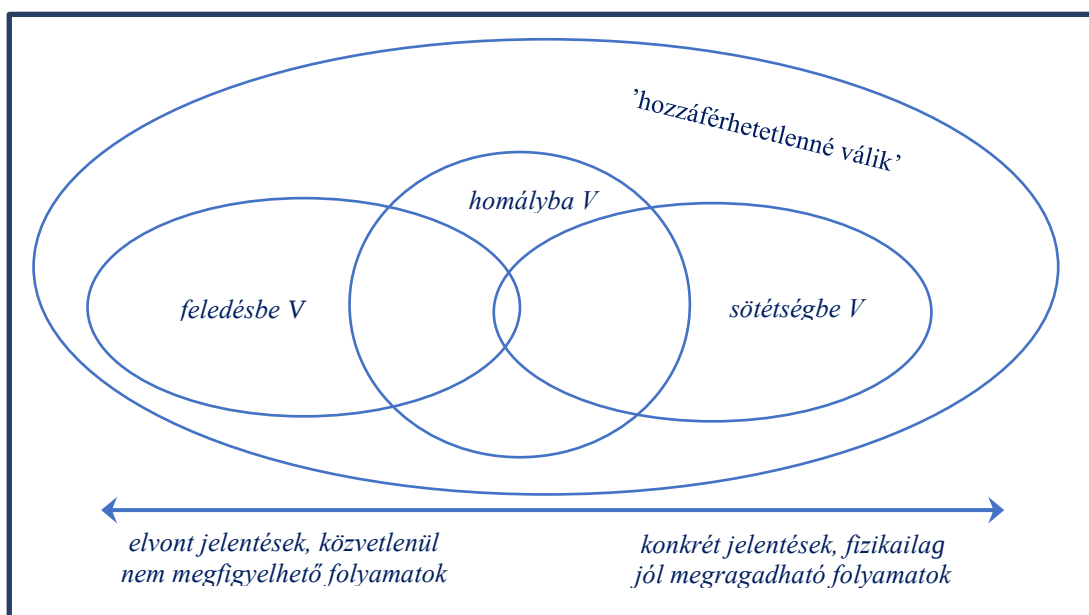
A szóban forgó három konstrukció mindegyike valaminek a megszűnésére, felszámolódására és/vagy akadályozottságára utal, tehát egyfajta hiányt fejez ki, amely csak a bal oldali oszlop megfelelő elemeivel összefüggésben válik megragadhatóvá; fontos azonban ehhez hozzátenni, hogy az ábra egyik oldala sem értelmezhető önmagában, a másik oldal figyelembevételével.

Bár a 2. ábra elsősorban az egyes szinonimakörök specifikumaira és a szinonimakörök közötti különbségekre fókuszál, a fenti elemzések rámutattak arra, hogy ezek a szinonimakörök

³¹ A 2. ábra ellentétpárjai a nyelvi polaritás jelenségkörével (vö. Kugler 2018) összefüggésben is tárgyalhatók, illetve – amennyiben nem fogalompároként, hanem nyelvi kifejezéseként tekintünk rájuk – antonimákként ragadhatók meg. Bár a nyelvi polaritás fogalma szorosan kapcsolódik az általam vizsgált kifejezésekhez és azok értelmezéséhez, a jelen dolgozat keretében ebből a szempontból nem elemzem részletesen a feldolgozott anyagot.

nem különülnek el élesen és egyértelműen egymástól: hatnak egymásra, befolyásolhatják, értelmezhetik egymást, és bizonyos esetekben akár a különböző szinonimakörökhöz tartozó szerkezetek is válhatnak egymással szinonim használatúvá. Ezek a hasonlóságok és kapcsolódási pontok elsősorban azzal magyarázhatók, hogy másként specifikálva, más-más hangsúlyokkal és más-más összefüggésrendszerekben értelmezve ugyan, de mindhárom szinonimakörben hangsúlyos a BENT, illetve LENT helyként konceptualizált állapotokba való bekerülésre mint hozzáférhetetlenné, észlelhetetlenné és/vagy elérhetetlenné válásra történő utalás,³² illetve meghatározó a 'hozzáférhetetlenné válik' mozzanat (vö. 5.1.2.) – ez az általános mozzanat tehát nem csupán az egyes szinonimakörökhöz tartozó különböző szerkezetek összetartásában játszik szerepet, hanem egyúttal a három szinonimakört is egymáshoz fűzi (vö. 6.2.).

Mindezeket, valamint a 6.2.-ben felvázolt összefüggéseket tekintetbe véve a vizsgálatba bevont három funkcióigés szinonimakör – a szükségszerűen elvont jelenségekre vonatkozó *feledésbe V* 'elfelejtődik', az elvont és konkrét folyamatok ábrázolására egyaránt használt *homályba V* 'elhomályosul', valamint a tipikusan inkább konkrét fényviszonyok megváltozására vonatkozó *sötétségbe V* 'elsötétedik' – egymáshoz való viszonya (sematikusan) a következőképpen ábrázolható:

3. ábra. A három vizsgált szinonimakör viszonya

Szintén a szinonimakörök közötti kapcsolatot erősíti az a tény, hogy jellemzően mindhárom vizsgált konstrukció variánsai kedvezőtlen vagy akként interpretált változási folyamatokra (vesztésre, távolodásra stb.) vonatkoznak – ami feltehetően nem független a konstrukciók értelmezésében szerepet játszó A LENT ROSSZ, A SÖTÉT(SÉG) ROSSZ, illetve A TÁVOLI ROSSZ (vö. pl. Szilágyi N. 1996, Kövecses 2005) általános fogalmi összefüggésektől sem.

³² A térdimenziók ilyen értelemben vett összekapcsolódása nem szokatlan a nyelvben: az ún. azonos pólusú térdimenziók (pl. LENT – BENT – TÁVOLI – HÁTUL) szorosan összefüggnek egymással, és ez az összefüggés gyakran a nyelvi kifejezésekben is megmutatkozik (vö. Szilágyi N. 1996: 31–32).

8 Összefoglalás és kitekintés

Az itt bemutatott kutatásban három funkcióigés szinonimakörrel, a *feledésbe* V 'elfelejtődik', a *homályba* V 'elhomályosul', valamint a *sötétségbe* V 'elsötétedik' típusú szerkezetekkel, illetve a szinonimakörök közötti összefüggésekkel foglalkoztam.

A dolgozat első felében arra kerestem a választ, hogy az egyes szinonimakörök centrális és nem centrális szerkezetei milyen hasonlóságokat és különbségeket körvonalaznak a vizsgált szinonimakörök között. Ezzel összefüggésben megvizsgáltam, hogy a) mely szerkezetek szervezik az egyes szinonimaköröket, és miért éppen ezek a kifejezések kerülhettek a szinonimakörök középpontjába, illetve b) milyen tényezők motiválhatják a nem központi, újszerű, gyakran hapax vagy hapaxszerű funkcióigés szerkezetek kialakulását, és milyen sajátos nézőpontokból teszik hozzáférhetővé ezen szerkezetek igei komponensei az ábrázolt jeleneteket. A dolgozat második részében a vizsgált konstrukciókkal szinonim igék sajátosságait tekintettem át, illetve az analitikus és a szintetikus kifejezésmódok (a funkcióigés szerkezetek és a nekik megfelelő igék) közötti szemantikai kapcsolatokat vizsgáltam.

A vizsgálatba bevont három szinonimakör szerveződését tekintve nagymértékben hasonlít egymáshoz. Az egyes szerkezetek konvencionalizálódásának mértékét, illetve a szinonimakörön belüli pozíciójukat alapvetően a szerkezetek főnévi és igei elemei közötti szemantikai kapcsolat határozza meg. A központi szerkezetekben – vagyis a *feledésbe merül*, a *homályba vész* és a *sötétségbe borul* kifejezésekben – megjelenő, nem túl általános, ugyanakkor nem is túl specifikus jelentésű igék a főnév jelentésének lényegi mozzanataira irányítják a figyelmet, így különösen szoros egységet alkotnak a kifejezés főnévi elemével, ami hozzájárulhat az adott kifejezések konvencionalizálódásához. A nem központi és nem konvencionális szerkezetek feltehetően a centrális pozíciójú kifejezések analógiájára jöttek létre, azokhoz képest vannak érvényben, és valamilyen specifikus nézőpontból, illetve valamilyen specifikus megnyilatkozási attitűdöt is sugallva konstruálják meg az adott jelenetet.

Kimutathatóvá vált ezenkívül, hogy a vizsgált szinonimaköröket elsődlegesen a 'hozzáférhetetlenné válik' általános mozzanat határozza meg, amely egymáshoz is kapcsolja a három szinonimakört – ez a mozzanat azonban mindhárom konstrukcióban más-más összefüggésrendszerben, eltérő jelentésmozzanatokhoz kapcsolódva válik értelmezhetővé (vö. 2. ábra), és ezek az eltérő értelmezések egyúttal a szinonimakörök közötti különbségekre is rámutatnak.

További különbség a konstrukciók között, hogy míg a *feledésbe* V 'elfelejtődik' szükségszerűen mentális (tehát közvetlenül nem megragadható) folyamatokra utal, a *homályba* V 'elhomályosul' és a *sötétségbe* V 'elsötétedik' egyaránt vonatkozhat konkrét és elvont összefüggésekre – bár az utóbbi a vizsgált korpuszban döntően inkább konkrét, a fényviszonyok megváltozásával összefüggő folyamatokat nevez meg. A *homályba* V 'elhomályosul' egyfajta hidat képez a két másik, egymáshoz közvetlenül nem (vagy csak lazán) kapcsolódó konstrukció között, hiszen egyfelől a felejtés homályként, az emlékek elhomályosulásaként is konceptualizálható, másfelől a sötétség és a homály mind konkrét, mind pedig metaforikus értelemben egy skála két, egymással összemosódó szakaszaként ragadható meg.

A szinonimakörök szerveződésére vonatkozó fenti megállapítások megerősítik a *feledésbe* V 'elfelejtődik' szinonimakör vizsgálatára irányuló korábbi kutatások eredményei alapján levont – a fentiekkel azonos – következtetéseket (vö. Hrenek 2021b). A jelen kutatás azonban tágabb összefüggések közé helyezte a korábban elemzett *feledésbe* V 'elfelejtődik' konstrukciót, a szinonímiát pedig nem csupán egy funkcióigés szinonimakörön belül, hanem a különböző, de egymástól nem független szinonimakörök között is vizsgálta.

Hrenek Éva:

*Funkcióigés szerkezetek szinonímiája és szinonimakörök összefüggései**Argumentum 20 (2024), 224–259**Debreceni Egyetemi Kiadó*

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2024/12

A kutatás során ugyanakkor számos további, a dolgozat kérdésfelvetéséhez és célkitűzéséhez kapcsolódó, de azokon részben túlmutató kérdés és probléma is felmerült, amelyekre a jelen dolgozat keretein belül nem volt lehetőség kitérni. Ezek közül itt csupán néhányat emelek ki.

Kutatásomban a funkcióigés szinonimakörök sajátosságait, illetve a különböző szinonimakörök közötti lehetséges kapcsolatokat csupán három szinonimakörrel összefüggésben vizsgáltam. Az elemzésbe érdemes volna több funkcióigés szerkezetet is bevonni, hiszen a nagyobb és heterogénebb anyag feldolgozásával feltehetően tovább árnyalódna az itt kirajzolódott kép.

A három vizsgált szinonimakör esetében viszonylag nagy mértékű variálódás mutatható ki. Kérdésként merülhet fel ugyanakkor, hogy más – ezekhez a szinonimakörökhöz szemantikai szempontból nem kapcsolódó – funkcióigés kifejezések körében is megfigyelhető-e hasonló mértékű variabilitás, valamint érdemes lenne megvizsgálni azt is, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a változatosság mértékét, illetve az egyes szinonimakörök kiterjedését.

Vizsgálatra érdemesnek látszik továbbá az is, hogy a) egy-egy funkcióigés szinonimakörön belül milyen tényezők játszhatnak szerepet abban, hogy a szinonimakörök egyes szerkezetei mely kontextusokban (nem) cserélhetők fel egymással, b) milyen szemantikai alapjai lehetnek a felcserélhetőségnek, illetve c) milyen szemantikai sajátosságok, összefüggések akadályozzák a felcserélhetőséget (és ezzel együtt adott esetben a szinonímiát).

Mindezek a kérdések feltételezhetően összefüggésbe hozhatók a potenciális szinonímia és a szinonima-szétsugárzás (*radiation of synonyms*; vö. pl. Ginzburg et al. 1979: 57, Lázár 2017) fogalmával; ezen fogalmaknak a vizsgált jelenségekre való vonatkoztatása, illetve a jelen dolgozat szemléleti keretében történő (újra)értelmezése azonban ugyancsak további vizsgálatokat igényel.

Források

ÉKsz.¹ = Juhász, J., Szőke, I., O. Nagy, G. & Kovalovszky, M. (szerk.) (1972): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ÉKsz.² = Pusztai, F. (főszerk.) (2003): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ÉrtSz. = Bárczi, G. & Országh, L. (főszerk.) (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Mazsola = *Mazsola – a magyar igei bővítményszerkezet vizsgálata*. <http://corpus.nytud.hu/mazsola>

MNSZ2 = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>

MTSZ = *Magyar Történeti Szövegtár*. <http://clara.nytud.hu/mtsz>

Nsz. = Ittész, N. (főszerk.) (2006–2017): *A magyar nyelv nagyszótára. I–VI*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TESz. = Benkő, L. (főszerk.) (1967–1976): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Irodalom

- Caro, E. M. & Arús-Hita, J. (2020): Give as a light verb. *Functions of Language* 27.3, 280–306. <http://dx.doi.org/10.1075/fol.16036.mar>
- Dér, Cs. I. (2008): *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dobos, Cs. (2009): *Funkcióigés szerkezetek*. Miskolc: Passzer 2000 Kft.
- Dogruöz, A. S. & Gries, S. Th. (2012): Spread of on-going changes in an immigrant language. Turkish in the Netherlands. *Review of Cognitive Linguistics* 10.2, 401–426. <http://dx.doi.org/10.1075/rcl.10.2.07sez>
- Forgács, T. (2007): *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács, T. (2015): Frazeológiai egységek „könnyű igékkel”. In: Bárh, M. J., Bodó, Cs. & Kocsis, Zs. (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK, 462–472.
- Ginzburg, R. S., Khidekel, S. S., Knyazeva, G. Y. & Sankin, A. A. (1979): *A Course in Modern English Lexicology*. Second edition. Revised and Enlarged, Moscow Vysšaja Škola. www.bsu.by/Cache/pdf/229523.pdf (Letöltés: 2024.02.01.)
- Heine, B., Claudi, U. & Hünnemeyer, F. (1991): *Grammaticalization. A conceptual framework*. Chicago & London: The University of Chicago Press. <http://dx.doi.org/10.1017/s0022226700000487>
- Horváth, K. (1996): Hogyan bővülnek a szinonimasorok? A polisziémia és a szinonímia összefüggéséről. *Magyar Nyelv* 82, 325–331.
- Hrenek, É. (2017): A funkcióigéi jelentés az *ad* jelentésrendszerében. *Ösvények* 2017, 14–26.
- Hrenek, É. (2019): On the meaning of light verbs. Hungarian light verb constructions within the system of verbal constructions with metaphorical meanings. *Język, Komunikacja, Informacja / Language, Communication, Information* XIV, 14–32.
- Hrenek, É. (2021a): Synonymous light verb constructions and synonymy groups. A study of verb variability. *Investigationes Linguisticae* 2021, 47–66. <https://doi.org/10.14746/il.2021.45.4>
- Hrenek, É. (2021b): Szinonímia a *feledésbe* + ige típusú funkcióigés szerkezetek körében. *Magyar Nyelvőr* 145/3, 277–311. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.3.277>
- Hrenek, É. (2021c): Terminusok részleges szinonímiája. A funkcióigés szerkezetek megnevezésének és értelmezésének különböző módjai. In: Havas, F., Horváth, K., Hrenek, É. & Ladányi, M. (szerk.): *A grammatikától a retorikáig. Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, 298–307.
- Hrenek, É. (2022): Funkcióigés szinonimakörök szerveződésének szemantikai motivációi. A *feledésbe* + ige típusú szinonim szerkezetek. In: Ballagó, J., Havasi, Zs. & Roskó, M. R. (szerk.): *Diskurzus, jelentés, rendszer. Tanulmánykötet a 16. Félúton konferencia anyagából*. Budapest: ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, 54–73.
- Hrenek, É. (2023a): *Igei polisziémia és igei szinonímia a magyarban. Az igei polisziémia és szinonímia összefüggéseiről*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE.
- Hrenek, É. (2023b): A tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés fogalmának újradefiniálása. *Nyelvtudományi Közlemények* 119, 109–143. <https://doi.org/10.15776/NyK.2023.119.4>
- Imrényi, A. (2015): Önhasonlóság a magyar elemi mondatban. *Magyar Nyelvőr* 139, 309–321.

- Imrényi, A. & Kugler, N. (2017): Mondattan. In: Tolcsvai Nagy, G. (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 663–895.
- Kelemen, S., Ladányi, M. & Spannraft, M. (1985): Igei jelentéselemzések. *Magyar Nyelvőr* 218–234.
- Keszler, B. (2000): A szófaji felosztás problémái. In: Keszler, B. (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 70–76.
- Kövecses, Z. (2005): *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kugler, N. (2018): A prototipikus (poláris) antonimák. Kognitív nyelvészeti javaslat elmélet és empiria összehangolására. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5, 159–180.
<http://dx.doi.org/10.14232/jeny.2018.1.6>
- Kugler, N. (2021): Factivusszal kidolgozott eredményállapotot tartalmazó rezultatív konstrukciók a magyarban. Kognitív grammatikai elemzés. *Argumentum* 17, 349–373.
<http://dx.doi.org/10.34103/argumentum/2021/18>
- Ladányi, M. (1993): Az eszik ige és szinonimái. Általános mozzanatok szerepe a metaforizációban és a szinonimitásban. In: Hadas, E. (szerk.): *A metaforikus és a hipotetikus jelentés további konkretizációja. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái* 10. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 13–41.
- Ladányi, M. (1999): Poliszémia és grammatikalizáció. In: Geccső, T. (szerk.): *Poliszémia, homonímia. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányához* 2. Budapest: Tinta Kiadó, 124–134.
- Ladányi, M. (2004): Rendszeres igei poliszémia. In: Kiefer, F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 269–320.
<http://dx.doi.org/10.1556/9789634540533>
- Langacker, R. W. (1987): *Foundation of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R. W. (2009): Cognitive (Construction) Grammar. *Cognitive Linguistics* 20.1, 167–176. <https://doi.org/10.1515/COGL.2009.010>
- Lanstyák, I. (2019): A funkcióigés szerkezetek néhány általános kérdéséről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 21.4, 61–91.
- Lázár, A. P. (2017): Könnyű kis igécskék I–III. *Nyelv és Tudomány* 2017. okt. 16., nov. 8., dec. 21. <https://m.nyest.hu/hirek/konnyu-kis-igecskék>; <https://www.nyest.hu/hirek/konnyu-kis-igecskék-ii-1>; <https://www.nyest.hu/hirek/konnyu-kis-igecskék-iii> (Letöltés: 2024.02.01.)
- Modrián-Horváth, B. (2020): *Megszidódik és meg van szidva. A passzív funkciók morfoszintaktikai kifejezőeszközeinek korpuszalapú vizsgálata*. In: Simon, G. & Tolcsvai Nagy, G. (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 200–228.
- Murphy, L. (2003): Synonymy and similarity. In: Murphy, L.: *Semantic relations and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 133–169.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511486494.005>
- NyMDK. 1–11. = *A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái* 1–11. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1982–1994.
- Rosch, E. (2009): Categorization. In: Sandra, D., Östman, J.-O. & Verschueren, J. (eds): *Cognition and pragmatics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 41–52.
- Szilágyi N., S. (1996): *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Tátrai, Sz. (2017): Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy, G. (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 899–1058.

Hrenek Éva:

Funkcióigés szerkezetek szinonímiája és szinonimaköreik összefüggései
Argumentum 20 (2024), 224–259
Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2024/12

- Tolcsvai Nagy, G. (2013): *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
Tolcsvai Nagy, G. (szerk.) (2017): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
Zsilka, J. (1975): *A jelentés szerkezete. (A jelentés-mozgás egysége)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Zsilka, J. (1978): *Jelentés-integráció*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Zsilka, J. (1982): *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hrenek Éva
ELTE BTK, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék
1088 Budapest
Múzeum krt. 4/D, fszt. 27.
hrenek.eva@btk.elte.hu